

208

MAGYAR

AKADEMIAI ÉRTEŚÍTŐ.

XIX. Év.

1859.

XI. Sz.

RÖVID TUDÓSÍTÁS A MOLUVA VAGY MOROPUU ÉS LOBÁL ORSZÁGOKRÓL.

MAGYAR LÁSZLÓ Itagtól.

Székfoglalóul olv. october 10. 1859.

Dr. *Livingstone Dávid* londoni missionárius méltán szá-
mítható azon érdemtelmes afrikai utazókhoz, kik az utóbb le-
folyt években kitünő elszántsággal nagyszerű felfedezéseket
tettek s ekkép a geographiai világ látkörét alapos tudomá-
nyosságuknál fogva tetemesen kitágították. *Livingstone* uta-
zásainak érdemei és eredményei Európában ismeretesebbek
mint előttem, azért nincs szándékom azokról bővebben érte-
kezni; csak a *Moropuu* vagy *Moluva* *) és *Lobál* országok azon
vidékeiről, melyeken uti vonala az enyémet megérintette,
akarak rövid tudósítást közölni, mely saját utazásom II. kö-

*) „*Lunda*“ vagy „*Ba-Lunda*“ nem valódi geographiai nevezet,
s ezzel leginkább csak a külföldről oda utazni szokott *kimbunda* és
pungo-andongói karavánok népei élnek. A szó teljes értelmében nagy
kiterjedésű és sok lakatlan pusztaságokkal telt országot jelent, s ez csak-
ugyan jelleme a *Moluva* birodalomnak, hol a népes vidékek gyak-
ran néhány napjársányi lakatlan pusztaságok által vannak egymástól
elválasztva.

tetéből vett kivonat. Tudósításomból az érdeemes angol utazónak tévedései az említett országok geographiai fekvése, folyóiknak igazi neve és iránya körül legjobban ki fognak tetszeni.

Az előadandó dolog bővebb felvilágosítására hat szélességi (8—13) s nyolcz hosszúsági (17—25) fokot kell fölvennünk, melyeknek vonala nyugaton a *Koanzát*, keleten a *Liambégysit*, éjszakon a *Luloa* egybefolyását a *Kaszábival* megérintse, délfelé pedig a *Búnda* vagy *Luczázi* tartományon huzódjék keresztül. Az említett területen levő tartományokat nyugotról keletre haladva fogom leírni, csak röviden megérintve a megjegyzésre méltóbb tárgyakat.

Az Atlanti tengertől keletre, több fokon keresztül, egyszerre Afrika belsejébe vezetem olvasóimat, s nyugotra hagyva Bihé országot és átkelve a Koanza folyamon, legott az ennek partja hosszában elterülő *Gyim-bándi* vagy *Kim-bándi**) tartományra akadunk. Ennek határai: éjszakon a Ma-szongo birtokok; keleten a nagy kiterjedésű *Olo-vihenda* lakatlan rengeteg erdőségek, melyek azt a *Kibokoe* vagy *Gyiokoe* tartományoktól elválasztják; délre a *Bángo-Ákánika* zambuella népségek birtokai; végre nyugoton a Koanza folyam.

A tartomány általában véve halmos; erős földhullámjai keletre mind inkább magasodnak és sűrűn fedvék közép magosságú erdőkkel. Földje termékeny, s fekete és veres agyagos homokból áll.

Folyóvizei: a *Kuiba* vagy *Kuiva*, mely keleten az *Olo-vihenda* rengetegegekben ered s éjszakeről és délről jövő több kisebb folyóval egyesülvén, hajózható folyóvá válik s a tar-

*) „*Kim-bándi*“ két abunda szóból alakult; az első embert, a másik fazekat jelent, tehát az egész körülbelől annyi, mint „Fazekas ország.“ Ezen tartományon túl keletre az agyagos föld egészen megszűnik, mert onnan beljebb a homok uralkodik, mely többé kevesbé humussal van keverve; azon homok nem alkalmas a cserépedények készítésére, azért a messze belföldön lakó népek is a Koanza-melléki országba szoktak a cserépedényekért járni s legalább az „*oválua*“ ital készítésére szükséges nagy cserép fazekakat ott szorzik meg. Ennek következtében azon tartományt külföldön *Kim-bándi*-nak nevezik, jóllehet tulajdon népeinek nemzeti neve: *Lu-embé*.

tományt szép kanyarulatokkal két részre osztván a Koanzába ömlik. A Kuiba mellékfolyói : a *Bem-dika*, *Kambále* vagy *Umbále*, *Kotia*, *Vindika* vagy *Szi-sze*, *Kuima* és *Karima*.

A *Kujo* délkeleten a búnda fensíkok sömlyékeiből ered, csak az esős évszakban van tetemes mennyiségű vize, a száraz hónapokban csekély mélységgel szelíden hömpölyög a Koanzába.

Kim-bándi tartomány aránylag nagyszámú népei több, kisebb nagyobb rangú s részint egymástól független, *muá-nángána* című főnök népies uralkodásának hódolnak. Első rangú főnökök :

Kujo, a hasonló nevű helységben, mely a Koanza keleti partján elterülő magasodáson épült, honnan felséges kilátás esik a közel alatta elkanyargó folyamra s a rajta túl elterülő, sűrű erdőkkel környezett rétekre. *Kujo* a Koanza egyik legnevezetesebb átkelési réve.

Kariongo a hasonló nevű *muá-nángána* székhelye az *Olo-vihenda* rengetegek tövében, a *Kuiva* keleti partján, számos népességgel; a keletre járó karavánok itt szokták magokat élelmi szerekkel ellátni a több napi járásnyi lakatlanokba teendő utazásra.

Na-Széndá nem messze a *Kuivától*, termékeny síkság közepén, a hasonló nevű s e tartományban egyetlen, felségi hatalommal uralkodó, hercegnő székhelye.

Angoluka vagy *Anguru*, a Koanza keleti partján legéjszakább irányban levő révhely, hol a bihéi karavánok leginkább szoktak a folyamon átkelni. Népei a többiekénél harciasabb jelleműek s ezért jelenleg a többiekén uralkodni látszanak.

A gyimbándi népek szorgalmas földmivelők s természetnek nagy mennyiségű maniokot (*Jatropha manihot*), maszambálát (*Rea mais minima*), maszángót (egy neme a pisorgumnak), s kevesebb kukoriczát. Kereskedési czikkeik : jó mennyiségű viasz, kevés elefántesont és rabszolgák. Házi állataik : elegendő mennyiségű szarvas marha, juh, kecske és sertés; a szárnyasokból csak a tyúk fordul elő nagy számmal.

Vallásuk buta fetisimádságból áll; a gonosz és jó lény-

nek számtalan undok szertartással áldoznak. A soknejűség és körülmetélés általános szokásban van náluk. Az idegenek iránt nyájasak, de különben gyanakodó, hazug, álnok s tolvaj indulatúak.

A Gyimbándi tartományból keletnek haladva az *Olo-vihenda* lakatlan őserdőkbe jutunk, melyek, mint tapasztaltam, több foknyi területen huzódnak éjszakraól délre a Kuándo folyóig s még ezen is túl a Kubángo (alább: Tiugyse) folyáig. Nyugotról keletre azon erdőségnek szélessége különböző, éjszakra felé kisebb, hat, hét napi járásnyi, de dél felé mind nagyobb s kétszer is szélesebb, mint éjszakra. Az erdőrengeteg több, részint örökös háborúságban élő, népek birtokait választja el messze egymástól; azon népek gyéren közlekednek egymással, mint a rengetegen keresztül vezető, csaknem egészen járatlan utak eléggé bizonyítják.

Az *Olo-vihenda* erdőség csaknem egészen népetlen, s csak némely elefántvadászok és mézszedők, kik *Gyioke* és *Bunda* országoiból kerülnek oda, kóborolják be, úgy szinte a délről éjszakra feljáró, tökéletesen nomád életet folytató *ka-szekel*, vagy, mint őket délre nevezik, *mu-kankála* *) hor-

*) A *mu-kankálák* alacsony termetűknél, kormos sárga színűknél s egészen lapos arcuknál fogva a dél-afrikai népfajok közt külön és sajátos ethnographiai osztályt képeznek. Külsőjük az emberi alaknak csak torzképét mutatja; alig magasabbak négy lábánál, lábszáraik vékonyak, testük sovány noha izmos, s cunek majdnem egy harmadát a félkerek hajlattal kidülő potrohos has foglalja el, nyakuk vékony s rajta nagy fej ül, egészen lapos arcuzal, melyen még laposabb orr, vagyis inkább csak két dűledt lyuk mutatkozik; szájok hosszan hasadt, ajkuk vastag, szemök apró, fülök nagy, gyapjas hajok rövid s ritka csomókba gyűrűdnek. Visszataszító, rút külsőjűknél dicséretesebbek az ő lelki tulajdonságaik, békés, sőt, mondhatjuk, nyájas indulatúak a velök összetalálkozó idegenek iránt, kiknek holmi csekélységekért, üveg- és porcellán-gyöngyökért, dohányért, stb. elefántesontot, viaszot, mézet és szárított vadhúst adnak cserébe. Lopás vagy erőszak által éppen nem képesek idegen vagyoura szert tenni. — A Kubángo folyamán túl délre, a Kongári és Mukurszu vidékeken gyakran találtam ily *mu-kankála* vagy *ka-szekel* hordákra, de éjszakra mind gyérebben láthatók, a szélesség 11° túl pedig éppen nem találhatók, mert odáig a maszongo és kibokoe népek miatt fel nem hatnak, kivált mivel ott az *Olo-vihenda* rengeteg

dák. Annál több vadállat tanyázik ott. A mérges oroszlány egészen háborítlanul gyakorolja ottan rettenetes hatalmát az állatországon; az elefántok és rhinocerosok is kényőkre tenyészhetnek a földet borító dús növényzeten táplálkozva, annál is inkább, mivel az erdősűrűségeket kisebb nagyobb mezőségek váltják fel.

A magas fáknak örökös sötét árnyékában járó utasban a szakadatlanul feltáruló, buja és változatos természeti jelek fellengző érzelmet költenek, de az őt folyvást környező síri néma csend csakhamar bús komor elfogódást támaszt lelkében. Az úntató egyformaságot csak az itt-ott kisebb nagyobb távolságokra előforduló nyílások, melyek füvel gazdagon borítvák s kristálytisza vizekeltől keresztülhasítvák, szakasztják meg; ez erdőnyílásokat az elszórva legelésző vadak csoportjai is élénkítik könnyű mozgásaikkal.

E területnek földszíne egész kiterjedésében hullámos magaslatokkal váltakozó, melyek keletre hova-tovább emelkedve a Gyiokoe tartomány szélén összpontosúlni látszanak, s ekkép ott a dél-afrikai fensíkok egyik jelesebb magasodási (culminatioi) ponját képezik, melyről számtalan vízér folyik nyugatra és keletre. Európai ember még csak gyanítani sem merné, hogy ott Afrika belsejében oly bőv és állandó víztömeg létezen, mint a mennyit ezen rengeteg erdővel fedett magas vidék eláraszt. Minden irányban ömlenek kisebb nagyobb folyók és vizek, melyeknek szélesen iszapos és ingoványos partjai még a gyalog utazókat is hátráltatják; teherhordó állatokkal pedig majdnem lehetetlen volna azokon keresztül járni.

Az ezen magas fensíkon eredő számos bővizű folyók egy része nyugoti, más része pedig keleti irányt vesz; ez

is keskenyebb, s tehát az említett népfajok tagjai gyakran járnak rajta keresztül-kasúl, kik őket mint vadakat hajhászszák s rabszolgákként megkötözik. — Én e népfajból egy felnőtt legényt s két leányt bírok, kiket a bűnda emberektől még gyermek korukban megvettem; ezek folyvást híven ragaszkodtak hozzám, s bár velök utazásaimon többször tulajdon hordáik közelébe jutottam, mégis el nem szöktek, de engedelmes magaviselettel tüntették ki magokat. Szellemi tehetségeik azonban mindaddig nem igen fejlődtek ki.

utóbbiak az Ind tengerbe szakadnak. Az előbbiekhöz tartoznak :

a *Kuango*, a *Zaire* folyam egyik ága ; azután a *Kuiva* és *Vindika* vagy *Szi-sze*.

A keleti irányt vevőkhöz számíthatók :

a hatalmas *Kaszábi* vagy *Kaszávi*, melynek számos be-
léje ömlő vizerektől duzzadt hullámai felséges kanyarulatok-
kal hömpölyögnek keletre a Moluva birodalom éjszaki részén
keresztül ; a *Lunge-bungo*, mely Gyioke országot a Búnda,
s alább Lobál a Zambuella hirtokoktól elválasztván, az éj-
szakról délre huzódó *Liambáje* folyamba ömlik ; igen mesz-
szire hajózható ; a *Lume* éjszaknyugotról keletre folyik s a
Lunge-bungóba ömlik ; csak alsó része hajókázható egész
éven át, mintegy 20 földirati mfdnyi hosszúságra ; a *Kuitu*
(an Zambuella), mely éjszakról délre a Bángo-ákánuka és
Lulu haragos vad népek tartományain keresztül folyván,
Indiriko helységnél, egy és fél napi járással feljebb a Libebe
(Mukurszu főnök) lakhelyétől a Kubángo folyamba szakad. A
Kuitu is hosszú darabon egész éven át hajózható.

Ennyi elég az Olo-vihenda kietlenekről, s most lépünk
be Gyioke zürzavaros kedélyű népektől lakott tartományba,
hol a lakatlan pusztaságon keresztül tett hét napi vándorlás
után kellemesen lepik meg füleinket az élesen kiáltozó ka-
kasok kukorikolásai.

Kibokoe, mint a kimbundák, vagy *Gyioke*, mint a ben-
szülöttek nevezik, a déli szélesség 10 és 13 s a keleti hosz-
zúság 20 és 22 fokai között (Greenwichtől) terül. Határai
éjszakra Szingyse és a Manzása Moluva birtok, keletre Lobál,
délre Búnda vagy Lucsázi tartomány, végre nyugotra az
Olo-vihenda rengeteg, mely azt a kimbándi népektől vá-
lasztja el.

Kibokoe általában véve erősen halmos, sőt hegyes is ;
hegyei keletre mind alacsonyabbak s végre Lobál tartomány
szélén egészen lelapúlnak. Földszíne mindenütt borítva van
magasztos sűrű őserdővel ; félkerek hajlású magasodásai
rendesen kanyarogva elhuzódó, keskeny, de mély és felette
nedves völgyek által vannak egymástól elválasztva, melyek-
nek sömlékeiből kristálytisza vizek szivárognak ki. Ég-

hajlata mérsékelt még a nyári hónapokban is, a téli száraz időszakban éjjel a szabad légre kitett hőmérő gyakran egészen a fagypontra leszáll *). A tartománynak minden irányban elhuzódó számtalan vizerei a *Kaszábi*, *Lunge-bungo*, *Luena* és *Lu-mégysi* folyamokba ömlenek; a két utóbbi itt veszi eredetét. Ugyancsak Kibokoéban erednek: a *Kiapela*, két *Luati*, a *Salera*, *Lu-zángala*, *Lu-ángrika*, melyek mind kisebb rendűek, de az esős évszakban részint tetemes víztömegűek; rövidebb hosszabb futással a már említett négy fő folyóval egyesülnek. Tekintvén a nagy víztömeget, melyet a magasan fekvő tartomány az esztendőnek minden szakában eláraszt, Kibokoét méltán a dél-afrikai vizek anyjának, s ha az egy- másba dűleszkedő magas halmokat hegyeknek akarjuk venni, úgy azt a dél-afrikai fensíkokon létező Helvetiának mondhatnók.

Népessége a tartomány kiterjedéséhez képest felette nagy, s hiba nélkül állíthatjuk, hogy Kibokoe sűrűbben van megnépesítve, mint Belafrikának bármely más tartománya. Kibokoe lakosai több, szintén *muánángana* című, egymástól nagyobb részint független, fejedelmek népszerű hatalmának engedelmességek. Leghatalmasabb főnökök: *Kányika*, a tartomány éjszaknyugoti részén; *Dumba*, éjszakon; *Pehu* a tartomány közepén, *Díua-Kála*, nem messze a Lume folyónak egyesülésétől a Lunge-bungóval.

A tartomány fő helységei, ha a sűrű erdők közepette eldugott, apró szalmaház-csoportokat helységeknak mondhatjuk, a nevezett főnökök hasonló nevű lakhelyei volnának, melyeknek mindegyike körülbelül ezer főnyi népességgel bírhat, bátor a helységek kiterjedése tetemes, mert az egyes gunyhók külön elszórvák s rendszeren a hozzájuk tartozó művelt földekkel környezvék.

*) Utazásomban július hó közepe táján a' *Lu-mégysi* folyó forrásánál, mely egy sűrű erdővel fedett magasodás alján, a keleti szélnek egészen kitett iszapos sümlyékben létezik, telepedvén le kisérettemmel éjjeli tanyára, oly erős fagy állott be, hogy a cserép edényekben meghagyott víz reggel vékony jégréteggel, a föld pedig vastag dőrrel volt borítva.

A tartomány lakosai fenc gyanakodó, álnok, hazug indulatúak s rendkívül babonások; mindig készek az idegenek megrablására, a vendégszeretetet épen nem ismerik, azért az idegeneknek minden lépten nyomon vigyázniok kell, nehogy az ellenök vetett cselbe essenek, annál is inkább, mivel a babonás lakosok az idegennek minden felötlőbb mozdulatját olyannak kiáltják ki, mely rájuk kárhozatot hozhat, s annak ürügye alatt mindjárt váltságdíj (ápopoká milongá) fizetésére kényszerítik, s ha követelésök megtagadtatik, azonnal, a körülményekhez képest, nyíltan vagy alattomban, fegyverrel támadnak rájuk s tönkre teszik. Én magam már több ízben fordultam meg köztük s ismervén gyanakodó, babonás s rablásra erősen hajló természetöket, minden lehető módon iparkodtam békében élni velök, mindazáltal egyszer több mint 400 főből álló fegyveres úti kíséretemmel együtt álnokul bekerítetttem s véres csatára kellett kelnem, melyben mind a két részről többen megsebesültek s elestek, magam is czombomon veszedelmesen megnyilaztattam.

Azonban Kibokoe lakosai jellemének némely jó vonásai is vannak: munkás földmivelők, különösen maniokot, maszambálát, maszángót, lukót (egy neme a pisorgumnak, csakhogy színe veres), s néhány év óta dohányt is termesztenek; bátor elefántvadászok, s messze földön szerte szét ismeretes egyes kovácsok*). Az elefántvadászatra csapatosan járnak, s gyakran lehet őket messze vidéken, a Moluva s a Riambégysi vagy Liambáje folyamon túl elterülő tartományokban találni, a mint elefántvadászattal foglalatoskodnak. Azután az ott vadászaton nyert és becserélt elefántcsontért tetemes értékű európai gyártmányokat és rabszolgákat

*) A löfegyvert, csövét kivéve, minden más járulékaival, az európai készítményt utánozva, képesek elkészíteni. Köztük utaztam alkalmával egy szerszám nélküli csonka puskát adtam egy nálam jelentkező gyiokoei kovácsnak, hogy igazítsa ki, s mintául más, francia készítményű puszkaszerszámot, melynek lapján „Laport“ szó volt bevésve. Néhány nap múlva a gyiokoei mester elhozta a puskát, a szerszámot nemcsak jól és csinosan készítette volt el, de még a „Laport“ szót is híven betűről betűre bevészte a lapjára, s a betűk csak kissé otrombábbak voltak.

vásárolnak, s így haza térnek. — A soknejűség és körülmetélés náluk is divatos.

Kereskedési czikkeik : rendkívül sok viasz, mely Dél-Afrikában a legjobb, s melyet az országokban, a sűrű erdőkben hihetetlen nagy mennyiséggel vadon előforduló méhek fészkeiből szednek ki, elpusztítván tűz által a méheket; továbbá kevesebb elefántcsont s még kevesebb rabszolga. A saját nemzetökhöz tartozó embereket, igen kevés csetet kivéve, nem szokták eladni. Házi állataik : nagyon kevés szarvas marha, sok kecske és sertés, s igen sok nagyon apró tyúk. A természet adományai közül kivált a vasat kell megemlítenünk, mely jóságára nézve a svécziainál nem alábbvaló.

Oda hagyván Kibokoe tartományt, a föld színe annál inkább ereszkedik alá szelíden, minél inkább keletnek halad a vándor, míg nem a Moluva és Lobál országok szélén síma lapálylyá válik, mely éjszakon domborodott hajtató magasodásokkal van beszegélyezve, melyek nek közelében az éjszakkeletre menő, szép Kaszábi folyam hőmpölygeti hullámain. Ezen folyam mélyen fekvő völgyét követve érjük el a dél-afrikai birodalmak leghatalmasbikát, a *Moluva* vagy *Moropuu* birodalmat, délre maradván Lobál, mely azt egész a Riambégysi folyamig határolja. Az imént nevezett két tartomány levén azon tárgy, melyről e helyen leginkább akartam értekezni, tehát most elsőben a Moluva birodalomról s azután Lobál országról fogok szólni, így könnyen fel fognak tűnni az érdekes dr. Livingstone Dávid tévedései a nevezett országok geographiai fekvése és hydrographiai viszonyai körül.

A nagyon szélesen kiterjedt Moluva vagy Moropuu birodalomnak valódi határai még eddig kevéssé vagy épen nem ismeretesek a földleírók előtt; de sőt még magát a birodalmat is alig ismerik, mert nevezete is a Kazembe névvel cseréltetik össze, holott pedig a két név és birodalom teljességgel nem vehető egynek, mert a Moluva birodalmat a Kazembe országától, mely amattól keletre csak, valami 30 napi járó föld, többnyire pusztá lakatlan vidék, választja el. Egy tized év előtt ugyan a Kazembe országa még a Moluva felsőségét ismerte el s évenkénti adót is fizetett annak, de jelenleg e viszony már tökéletesen megszűnt.

A birodalom népei magokat Moluva nemzeti névvel szokták nevezni, s a geographusoktól nekik adott Moropuu név hihetőleg a Moluva szó megcsonkításából eredt. A Moluva birodalom a déli szélesség 4 és 13 s a keleti hosszúság 21 és 26 fokai között terül el. Határait éjszakra valódilig meg nem nevezhetem; a vett tudósítások szerint ottan különbféle anthropophagus népségek: a Kau-handák és Mu-bumbók birtokai határolják a birodalmat; keletre Muene-Kániká és Kazembe országok határosok vele, de ez utóbbit, mint már említém, terjedelmes lakatlan rengeteg választja el attól; délre Lobál ország határolja egész a Riambégysi folyamig, ezen túl pedig a Kapenda és Mu-Kongoto, vagy, mint ezen tartományokat általában nevezik, a Lui-bánda tartományok vannak; végre nyugotra Má-hungo, Szingyse és Gyio-koe országok terülnek el.

A Moluva birodalom általában véve éjszakon és keleten halmos, erősen hullámos, fedve magas erdővel; a folyást egyformán hullámos magasodásoknak legnagyobb emelkedése nyugotról kezdve a *Manzáza* tartományon keresztül Csalla kerületig húzódik; innét keletre és délre mindinkább alacsonyodik a föld, de gyenge hajlattal, s végre Katenda és Katema kertületekben majdnem egészen erdőtelen, s csak füvel gazdagon borított síksággá változik, mely még a Luena folyamon is túl egész a Lunge-bungo folyóig terjed, miért is mindezen vidékek az évszakos kiöntéseknek vannak kitéve. A birodalom földje általában homokos, több kevesebb humussal, s a szerint inkább vagy kevesebbé termékeny. De mindenütt bőven van öntözve vizerektől. Mert a birodalmat különböző irányban menő számos folyam hasítja keresztül kasul; e folyamok közül legnevezetesebbek:

A *Kaszábi*, mely, mint láttuk, nyugotról keletre Gyio-koe tartományon keresztül menvén, beléje ömlő számos kisebb-nagyobb folyóval szaporodik s így nagy folyammá alakul; Katenda közelében, öt mflddel feljebb, egymással szemközt álló két sziklahegyen tör keresztül s a *Mueve* zuhatagot képezi, azután gyengéd hajlattal éjszakra húzódik; odább ismét keletre fordul, s mint a benszülöttektől értesültem, alsó futásában több mfldnyi szélességüvé leszen, mindig meg-

tartva édes vizét, s ott már a rajta való hajózás az erős hullámok miatt az esztendőnek némely szakaiban veszedelmes. Vannak okaim, melyekből hiszem, hogy nagy szélessége ott támad, hol a terjedelmes Mouva (Moura) vagy Uhánya tavat megérinti.

A *Lu-lua* a birodalom délkeleti lapályain eredvén éjszaknyugotnak folyik s a Kaszábiba ömlik; mélységénél fogva jó darabon hajózható volna, ha több helyütt nem volnának medrén keresztül menő sziklás reteszek, hol zuhatagokat képez.

A *Lu-embo*, mely délnyugotról éjszakkeletre menvén, a Luluától kissé alább, a Muádi vidéken a Kaszábiba ömlik; a *Lu-embo* is egész éven át jó darabig hajózható volna, de neki is vannak zuhatagai.

A *Kaszongo*, *Manzázá* vagy *Maluvo*, *Kihombo* vagy *Csihombo* éjszakkeleti futással a *Lu-embóval* egyesülnek, míg a *Lu-átiri*, *Lu álo*, *Szakaruíla* a Kaszábít keresik meg; ugyancsak ebbe szakadnak a délről jövő *Lu-ána* és *Chicha*. Mindezen folyókból csak a *Kaszongo*, *Manzázá* és *Kihombo* többé kevesebbé hajózhatók, a többiek pedig csak az esős évszakban duzzadnak nagyra.

A *Riámbégysi* vagy *Liámbáje* a birodalom közepén levő *Kazembe-Mutanda* *) területben létező nagy sömlékekben veszi eredetét, s éjszokról délre folyik, végre keletre fordul, s úgy hiszem, hogy a Kilemani partoknál széles deltát képezve az Ind tengerbe ömlik.

A *Kifumagysi* vagy *Csi-fumagyse* az Inamuána terjedelmes síkon létező hasonnevű tavakból ered s nyugotról keletre folyván a Riambégysibe ömlik. A *Luttembe* és *Dilolo* éjszokról, a lusta vízű és ingoványos *Lu-áti* pedig délről folynak a Kifumagysiba, a *Kíla-Metunda* pedig a Riambégysibe szakad éjszokról. Mindezen folyók az időszaikos esőzésekkor kiárad-

*) Dél-Afrika belsejében legalább három ily nevezetű helyet kell egymástól jól megkülönböztetni, t. i. a *Kazembe-Mutombót*, *Kazembe-Mutandát* és *Kazembe-Támbálámébát*; a két első a Moluva birodalomban létező két külön hűbéri tartomány, az utolsó pedig a geographusoktól ismert *Kazembe ország*, melyet a belföldiek így különböztetnek meg, hogy fővárosa, *Támbáláméba*, nevét is hozzá kapcsolják.

nak s szélesen előmlő áradásaikkal ezen vidéket marcius és aprilis havakban rendszeren egészen elborítják.

Nagyobbszerű állandó tavak tulajdonkép nincsenek a Moluva birodalomban, mert a *Dilolo* és *Kifumágysi* úgynevezett tavak a száraz évszakban, vizök tömegét elvesztvén, inkább csak náddal és magas csáté fűvel borított sömlýekek; mindazonáltal egész éven át sok különféle hal van azokban, különösen harcsa, csuka, ponty és kárász; czekeket a lakosok tapogatókkal fogdossák, azután megszáritják s tetemes kereskedést üznek a száritott hallal, melynek íze, mivel nem szokták besózni, keserű és undorító.

A birodalom éghajlata kellemes és mérsékelt, s az európai ember könnyen hozzászokik. Az esős nyári hónapokban a hőmérő az árnyékban ritkán száll 26 R. foknál magasabbra, a téli száraz hónapokban déltájban 20, éjjel pedig 8 fokra száll s még alább is, kivált a sömlýekes vidékeken. Az időszakos kiöntéseknek kitett sík vidékeken bizonyos évszakban gyakori a hideg és forroláz meg a vérhas.

Házi állatok: nagyon kevés szarvas marha és juh, sok kecske és tyúk. Sertvés épen nincs. A vadállatok közül igen bőven fordul elő az elefánt; a birodalom déli részén, különösen a *Dilolo* sömlýekek környékén igen sok feltünőleg nagy kígyókat letem, mely szörnyetegeket gyakran tizesével s nagyobb számmal rakáson a hosszú fűben elnyujtózva láttam; de kísérim a helyett, hogy tőlük eliszonyodva elfutottak volna, nagy mohón üldözöbe vették s kézrekerítvén, mint felette ízletes pecsenyét felfalták.

Az ásványországból a vas bőven fordul elő, a birodalom délkeleti részén pedig gazdag rézbányák is vannak, hol a benszülöttek az érczet mint malachitot nyervén, alkalmassan tudják kiolvasztani s megtisztítani; a nyert tiszta rezet X alakú s 4—5 fontot nyomó darabokba öntik, melyek *muambo* nevezettel a belkereskedésben forognak.

A moluva népek magas karsu termetök és általában szép külsejök által tűnnek ki Dél-Afrika többi népfajai közül; harcziás indulatúak még a nők is; az idegenek iránt vendégszeretők, nyájasak és szelíden társalgók. Fegyvereik: hosszú íj és nyíl, dárda, melyet sohasem szoktak megmér-

gezni, továbbá pallos, (kaimpaka), melyet hüvelybe dugva s vállról lefügge hordanak, s mely fél arasznyi széles, s rovátkos élű; ezeken kívül mint védfegyvert használnak még egy tojásdad alakú pajzst, mely állatok bőréből készült, belül vad náddal van kibélelve s széltében köröskörül különféle színű gyöngyökkel szépen kiékesítve. Lőfegyvert csak a birodalom déli részén találunk, hol a keletre járó karavánok gyakran megfordúlnak.

A moluvák kétségkívül Dél-Afrika többi népeit talajdon szellemi erejükből kifejlődött műveltség által felülmúlják, némely tárgyakat eredeti remek alakban tudnak készíteni, pl. fegyvereiket, de különösen ékszereiket, melyeket különféle nagyságú és színű gyöngyökkel hímeznek; színes madarak tollaiból, gyöngyökkel keverve, gyönyörű kar- és nyakperezeket készítenek. A rezet bizonyos keverék által sárgává tudják csinálni, azután vékony fonallá húzzák ki, melyet az elefánt farka szőrére tekernek s így ebből csinos, hajlékony, vékonyabb vastagabb láb- és karperezeket csinálnak, melyek *minungo* vagy *kinungo* nevezettel a belkereskedésben pénz gyanánt is forognak messze Dél-Afrika belsejében. Végre a moluvák készítményeihez még a sokszínű pamut szövetek tartoznak, milyenek a mabállak, azután a különféle finom gyékények, melyekkel a vagyonosabbak még házaik belső falait is megbélelni szokták.

A moluva népek az aránylag helyes rendszabályokkal alakult társadalmi életet is ismerik. Mindezek után majdnem hihetetlennek fog tetszeni, hogy másfelől a moluvák buta babonás vallásuknál fogva valódi kannibálok, midőn haragos *Kalumbo* istenöknek, boszuja megkérlelésére, nem iszonyodnak embervérrel áldozni. Ugyancsak ferde vallásos nézeteiknek kell tulajdonítani, hogy a felserdült leányt férjhez mente előtt tulajdon atyja vagy testvérje fosztja meg szüzességétől. A soknejűség és körülmetélés a moluváknál is divatozik.

A moluvák természetnek nagy mennyiségű maniokot, kevesebb maszambálát, maszángót, lukót, amendoimot, s jelenleg már dohányt is. (Midőn köztük mulattam, bőven kiosztottam dohánymagot, melyet elvetettek; a dohány jól tenyészett, s használata csakhamar általános lett a *pángónak*

vagy *liúmbának* nevezett vad kenderfaj helyett, melyet azelőtt használtak volt). Helyenként bőven látható a cukornád, ananász, banána s az éjszakkéleti részen a Luiza folyó mellékén a dendéepalma is. Kereskedési cikkeik: nagy mennyiségű elefántcsont*), azután mindkét nembeli rabszolga, és pedig oly nagy számmal, hogy majdnem egy század óta a loandai és benguelai vásárokra huzzott áldozatoknak $\frac{1}{3}$ része a Moluva birodalomból került. Jelenleg az idejáró bihéi és pungo-andongói karavánok vásárolják össze a rabszolgákat, kiket részint a különféle beltartományokban megint elefántcsontért elcserélnék, részint az elefántcsont átszállítására a tengerpartokra mint teherhordó barmokat használnak. A Moluva birodalomban végre igen sok viasz is volna, de ennek átszállítása a fáradságos utakon a nagy messzeség miatt fellelte sokba kerül, azért nyereséget nem ígér s még eddig megvetve hever.

A népesség a birodalom nagy terjedelméhez képest igen csekély, s egy millió lelket alig halad meg; sok napi járányi lakatlan pusztaságok terülnek el a birodalom belsejében, s mint észrevehettem, csak éjszakkéleti részein láthatók sűrűbben a helységek, melyek apró, kerek fedelű, szalmából

*) Az elefántok seregenként tanyáznak a birodalom éjszaki és keleti részén elterülő rengeteg erdőekben, hol azokat leginkább vándorló kimbunda, gyiokoe, buanda s a Riambégysi folyamon túl lakozó kabenda népek vadászzsák. Ezek kötelesek az elejtett vadnak egyik agyaráat a helybeli kerület főnökének adó fejében beszolgáltatni. — Az itteni elefántok agyarái nem ritkán 110, de sőt 125 portugál fontot is nyomnak; külső színök moeskos barna söt fekete is, tehát külsőleg különböznek a Kubángo folyamon túli tartományokban előforduló elefántok agyaráitól, mert a Libebe, Kongari, stb. tartományok elefántjainak egészen fehérszínű agyaráik vannak. Annak okát, úgy hiszem, abban kell keresni leginkább, hogy az éjszaki belafrikai fensíkokon igen sok sümlyék és moesár van, melyeknek fenekén sokféle gyökekek, különösen cucurbitaceák teremnek, az ottani elefántok pedig leginkább azon vízi növényekkel táplálkoznak, melyeket, az iszapot agyarrukkal feltúrva, keresnek; ellenben a déli száraz területeken az elefántok az ott tenyésző fák gyümölcseivel táplálkoznak s nem kénytelenek a moesáros földeket föltúrni, mi miatt agyárak természetzi színe megváltoznék.

csinosan készült házakból állanak, s rendszeren távol a folyóktól, rengeteg erdőségek közepette épültek ; a helységek mellett az erdő ki van irtva a veteményföldek számára. A ropant magasságú erdőtől környezett helységek komoly regényes tekintetűek, a nyílt teret a szabadon beható napsugarak megvilágítják s így kellemes ellentétet képeznek a környező erdők örökös setét árnyékával. Az ily helységekben, kivéven a főnökök székhelyét, egyremásra 100 ember lakik.

Az uralkodás egyedúri és zsarnoki, kétségkívül a legembertelenebb és vérengzőbb, melylyel csak valahol emberek igazgattathatnak. A fejdelem, kinek czíme: *Muóti-janvo*, önkényes ura alattvalói életének és vagyonának, s vas veszszeje alatt az alattvalók mint örökös rabszolgák nyögnek. Bámulatos a baromi engedelmeskedés és készség, melylyel a kényúr embertelen parancsait teljesítik ; egész odaadással hagyják magokat, gyakran minden ok nélkül, az orr, fül, szeméremtest megcsonkítása után, a legkinosabb halállal, a bőr lenyuzatása vagy lenyakazás által kivégeztetni. Az alattvalóknak nincs semmi feljebbviteli joguk az uralkodó vérengző hatalma ellen, mely egészen önkényes ; sőt a fejdelem még mint isteni lény is tiszteltetik, színe elé földön csúszva mászva járúlnak s e közben kezükbe markolt földdel ismételve mellököt és karjaikat megdörzsölve fent hangon kiáltanak : „U-vurie ! vurie kalombo ! vurie ! Muati-janvoa vurie !“ (Üdvözlégy ! üdvözlégy istenünk ! üdvözlégy ! Muati-janvoa üdvözlégy). Egyébiránt a fejedelmi méltóság nem örökös, de a kilolók (főnökök) által lett választás utján nyeretik.

A Moluva birodalom több bübéri tartományra van felosztva, mindegyik tartomány külön, muánángána czímű, főnök alatt van ; e főnökök egymástól függetlenek, de a Muati-jánvo főhatalmát mindnyájan elismerik s neki évenként adót fizetnek, mely elefántcsont, rabszolgák, vadállatok bőrei- és különféle európai és belföldi készítményekből áll. Minden ily hübéri főnök udvaránál a fejdelemnek egy vagy több, *kiloló*-nak nevezett tisztviselője van, kik őt minden eseményről haladék nélkül tudósítják. Az adó beszédésére pedig az úgynevezett *kakuáták* ügyelnek, kik kisebb nagyobb fegyve-

res erő kíséretében a hűbéri főnökök udvaránál megjelennek s a Muati-jánvó-nak járó adót behajtják ; de gyakran meg-
esik a birodalom távol határszéli tartományaiban, hogy nem-
csak az adót megtagadják, de az azt sürgető kakuátákat is
csúfosan elűzik ; azért ezen távol tartományokban a Muati-
jánvo felsősége inkább névleges mint tetteges.

A birodalom fővárosa : *Kábebe*, mely a déli szél. 7 és
8 s a keleti hosszúság 24 és 25 fokai között egy szelíden ke-
letre lehajló hullámos síkságon fekszik, a várost minden ol-
daltól szorosán környező helységekkel együtt könnyen három
német földirati □ mfdnyi teret foglal, melyet több szép vízér
hasit kericsztül. Összes népességét 50,000 lélekre becsülöm.
A hatalmas Muati-jánvo székvárosa ; szalmával csinosan fe-
dett, nagyszámú lakházai földbe ásott vastag karókból ké-
szült, rendes négyszögöt képező kétszeres kerítéssel vannak
körülvéve. Ezen fejedelmi lakok kívülről kétemleteseknek
látszanak, oly magas kerek fedéllel bírnak, de csak egy
emletüek vagyis inkább földszintiek, a magas tető oszlo-
pokra van rakva épen úgy, mint a magyarországi száraz
malmak nagy kerekét fedő tetőzet. Belül a lakok falai és
padozata különféle színű csinos gyékényekkel vannak gon-
dosan megbélelve.

A város utczái meglehetősen rendesek, mondhatnók
majdnem derékszögben szegik egymást, szélesek, itt-ott
roppant „pánda“ fáktól árnyékoznak ; az utczák a város
belsejében elterülő több vásárpiazcra vezetnek, hol bőven
vásárolhatók különféle élelmi szerek ; de még némely euró-
pai készítmények is, mint pl. szövetek, stb. A vásárlásokra
pénz gyanánt leginkább félarasznyi hosszú, öregszemű, fe-
hér porcellán gyöngy-füzérek, kauri kagylók s a sárga
rézfonalból készült, már említett minungók szolgálnak.

A földet itt feltűnő szorgalommal s még nagyobb si-
kerrel művelik, természetvén a már említett czikkeket. A
dendéepálmát is nagy mennyiségben találjuk itton ; e pál-
mafának szilva nagyságú, hosszúkás gömbölyű, érett korá-
ban szép barnapej színű gyümölcsének magvaiból a den-
déepálma-olajt nyerik főzés által. A banának is tenyész-
tetnek itten, különösen a hosszú S. Thomé fajú banának,

úgy az ananász is. A banánát és ananászt az Atlantitenger-től keletre csak itt volt alkalmam először megízlelni Afrika belsejében.

Galánye a fővárostól két napi járó földre van éjszakra, valami 6000 lakossal; nevezetes a Muáti-jánvók ott létező mauzoleuma miatt. Régi bevett szokás következtében a kimúlt moluva fejedelmek *Galánye* városban szoktak eltemetetni külön-külön kriptákban, melyek több □ ölnyi területűek, s elegendő mélységre a földbe ásvák, s kerekded magas szalma-tetővel fedvék, melyen a bejárásra egy ajtó hagyatik. A tágas sírgödör falai gondosan bevonvák színes gyékényekkel és európai finom szövetekkel. A sír közepén ravatalféle padozat van, melyre a díszes pompa-öltözetbe öltöztetett fejedelmi holttest elnyújtózva rakatik, előbb azonban mindkét nembeli számos rabszolga öletik le a megholtak lelkei haragja megengesztelésére; két szolga életben hagyatik, hogy a holttest és sírgödör gondját viseljék, s azt tisztán és épen tartásák mindaddig, míg az elhunyt fejdelem utódja él, mert midőn ez meghal, akkor az előbbi fejdelem sírja örökre bezáratik.

Szakámbungysi, közel a Kaszábi folyamhoz, a jelen uralkodó Kinánézi Muati-jánvo dynastia bölesője, s az ezen dynastia véréből származó hűbéri fejdelem székhelye. Alkalmas helyzetetésénél fogva a keletre járó pungo-andongói, kaszángysii és bihéi karavánok gyűlpontja, hol azok nemesak a hosszú keleti utazásra szükséges élelmi szereket, de egyszersmind elefántcsontot is bőven szerezhetnek. Lakosainak számát 2000-re teszem, kik barátságos viszonyban élnek az ott gyakran megforduló idegenekkel.

Kámanguésa, *Muszo-Kántánda*, *Kápenda*, a Riambégysi folyamon túl keletre, tetemes kereskedést üznek az elefántcsonttal, s a karavánok gyakran látogatják meg.

Katenda a Kaszábi folyam mellett, csak általjárási révéről nevezetes. Innét 4—5 napi járó földre délkeletre, az Ina-muána síkon túl, *Katema* van, közel Lobál ország határaihoz, a hasonnevű másodrangú hűbéri főnök lakhelye, talán 1000 lakossal, kik szintén a keletre járó karavánokkal tetemes kereskedést üznek, mert *Katema* is azon karavánok útjába csik.

Hagyjuk el most a már eléggé megismertetett moluvákat, s folytassuk útunkat délre a Katenda tövében legott elterülő s a láthatáron végével egészen elenyésző lakatlan Inamuána sík gyepezeten keresztül, hol a száraz évszakban virító, hosszú szálú füvezet a szélről ringatva kellemesen hullámzik, de mely az esős évszakban egészen el van öntve s nagy tenger képét mutatja, mely tengerből csak itt-ott, egymástól távol, az emelkedettebb hátaikon kisebb-nagyobb területű foltok kékellenek fel, mint valódi szigetek, melyek akkor nagyszámú különféle vadaknak szolgáltatnak búvóhelyet. Jó három napi utazással elérjük e síkság déli végét s Lobál ország határszélét, s legott az ez országon nyugotról keletre átvonuló Lu-éna folyóhoz jutunk, melyen túl egész a Lunge-bungo folyóig terül a számos vízerektől keresztül-kasúl hasított sima földszinű Lobál tartomány.

Határai: éjszakra a moluva birodalom, keletre a Riambégyi folyam, mely azt a Lui-bánda tartományoktól elválasztja, délre a Lunge-bungo, mely azt a zambuella és buunda birtokoktól elválasztja, s nyugotra Gyioke.

A tartomány általában véve sík mezőség, csak a magasabb hátaik levén sűrű erdővel borítva, azért nagyjából az időszakos elöntéseknek van alávetve, s még a víz elapadása után is több kisebb-nagyobb állandó tavak maradnak, hol nagy mennyiségben tenyésznek az említett halak. Éghajlata olyan mint a moluva birodalom déli részéé. Nevezetesebb folyói:

A *Lu-éna*, mely nyugoton a Gyioke tartományban az úgynevezett Gyikoma ingoványokból ered, s azon tartományt elhagyván, legott egy sziklás magasodáson tör keresztül, keleti útjában Lobálországot hasítja át, végre Szonán-gánibo kerületben a *Hapuho* köves zuhatagon áttörvén, a Riambégyisibe ömlik. Egész éven át nagy darabig hajózható.

A *Lu-mégysi* szintén nyugaton Gyioke tartományban ered, nem messze Pehu helységtől, nagy kanyarulatokkal Gyiokeét elhagyván Hámisibi lobál helységnél a Lu-enába szakad; az is lapos fenekű naszádokkal jó darabig hajózható.

A *Lu-válogyse* a tartomány nyugoti részén ered, s keleti futásában nagyszámú vizekkel egyesülvén, csakhamar tetemes folyóvá lesz, miért is egész éven át útjának $\frac{2}{3}$ hajóz-

ható; szintén a Lu-ena folyóba ömlik, magába pedig a *Lu-zsirakata* és *Mukusze* középrendű folyókat veszi fel.

A *Lunge-bungo* nyugoton az Olo-vihenda rengetegeken támad; keleti útjában Gyiokoét Buundától, alább a zambuella (mágyse) birtokokat Lobáltól választja el, s végre a Riambégysibe ömlik. A *Lunge-bungo*, melyet több helyen volt alkalmam látni, mind víztömegére mind szélességére nézve hasonló a Tiszához. Beléje ömlenek éjszokról a *Lumbále*, *Mukenda*, *Lumá-mégysi* s több más kisebb vizerek.

Lobál országban több kisebb-nagyobb rangú, muánán-gána című kegyetlen zsarnok főnökök uralkodnak, kik egymástól részint függetlenek, s kik között több uralkodó herczegnő (szonán) is van, melynek Szonán-gámbo, Szonanguhu, Szonán-kábángo. A fejedelmek leghatalmasbika az úgynevezett *Kakenge* (= perikitmadár), ki a tartomány keleti részén már több mint félszázad óta vérengző zsarnoki önkényvel uralkodik, s nevét még most is messze földön rettegve emlegetik a népek, még az odajáró belföldi karavánok is, melyek vele húzamos idő óta kereskedési viszonyban állanak, mert csak az ő közbenjártával közlekedhettek a Riambégysi folyamon túl lakozó népekkel, s vásárolhattak elefántcsontot és rabszolgákat; e czikkeket sokáig csak az említett fejdelem neve alatt vásároltattak, azért neve és hatalma még a távol fekvő tartományokban is oly ismeretessé lett. Alkalmasint ez az oka, hogy Livingstone a nevezett fejdelem lakhelyét több fokokkal beljebb helyeztette, oda hová az innét fölkerekedő karavánok az elefántcsont bevásárlására szoktak eljárni. Jelenleg a moluva birtokokon keresztül keletre vezető út nyitva levén, a karavánok Katenda és Katema helységeken keresztül szokták a Riambégysi mellékeit megkeresni, s ekkép, noha némi idővesztéssel, kevesebb költséggel s nagyobb bizossággal jutnak céljokhoz, mint a haramia indulatú vad ka-lobár népek között, hol kivált az említett Ka-kenge fejdelem zaklatta őket önkényes adóztatásokkal, sőt gyakran még a kívánt adózás lefizetése után is fegyverrel megtámadta s kifosztotta.

Kinyáma (oroszlány) fejdelem kisebb hatalmú, de húzamos uralkodásánál fogva szintén oly ismeretes volt, mint

Ka-kenge, Kinyáma azonban népszerű és vendégszerető tulajdonságai miatt kedves volt az idegen karavánok, kivált a bihéiek előtt, kik még most is gyakran megfordúlnak ottan. Én magam is kétszer látogattam meg a több mint 100 éves főnököt, kinek szolgálatra kész jószívűségét eléggé nem dicsérhetem, kivált ha őt az e népeket általában jellemző czivakodó és tolvaj természettel összehasonlítom; de ő már nem él, másfél éve meghalt, s helyébe hasonnevű unokája lépett.

Lobál ország népessége aránylag nagy, s 200,000-re becsülöm. Általában jó természettel és szép külsővel bírnak; kár, hogy oly rabló haramia indulatúak, kik, ha az idegen iránt vendégszeretetet mutatnak is, azt csak önérből s hasznvágyból teszik, s még akkor sem állják meg adott szavokat, sőt a házaikban elfogadott s szinleg békével eleresztett vándort gyakran kevés távolságra útközben fegyverrel megtámadják, hacsak annak nagyobb erejétől nem félnek. Egymás között is a különféle főnökök alattvalói soha meg nem szünő czivakodásban élnek, melynek főczélja, egymást mint rabszolgákat megkötozni. Azért itt mindig nagy számmal találhatók, mondom, vásárolhatók a rabszolgák, kiket még maig is az itt megforduló karavánok csúf olcsó áron vesznek meg. Ezen rabszolgák hazájokból kihurczoltatván, volt sorsukat a külföldön könnyen elfelejtik, s híven ragaszkodnak urokhoz, s ezt egykönnyen többé el nem hagyják. Úgyes, bátor és eltökélt emberek, azért a fegyverviselésre igen alkalmasok s jó sikerrel lehet velök nagy utazásokat tenni. Utazásaimon kísérő rabszolgáimnak nagyobb része lobár születésű volt; ezek velem 1855-ben már másodszer érkeztek hazájokba, némelyek épen születésök helye közelébe, mégis közölök egyszem szökött meg, sőt ellenkezőleg az ott talált atyjokfiától még ajándékokat is hoztak nekem. Igaz, gondom volt arra, hogy őket otthon Bihéországban kimbunda nőekkel összeházásítottam, tehát többen gyermekeket hagyván ott hátra, az atyai szeretet könnyen ellensúlyozta nálók a honszeretetet.

A lobáliak vallása szintén buta fetisimádás; a jó lényt *Kajandá*-nak, a gonoszt pedig *Mákicsi*-nak nevezik, czeknek

gyakran áldoznak állatokat, de embert sohasem. A soknejűség és körülmetélés náluk is divatos.

Földmivelésök olyan, mint a moluváké; de kereskedési czikkjeik csaknem egyedül rabszolgákból állanak, s mint-hogy ezek most a tengerparti vidékekre elszállítás végett nem vásároltatnak, azért árok felette csekély. A karavánok most leginkább csak azért veszik, hogy érettök másutt elefántcsontot becserélhessenek, melyet azután szintén a rabszolgák által szállítatnak a tengerpartra. A válogatott nőkért rendszeren elefántcsontot vásárolnak, a férfiakkal pedig mint teherhordó barmokkal tovaszállítatják. Több mint fele azon szerencsétlen rabszolgáknak a több hónapig tartó keserves utazáson odavész.

Elefántcsontot Lobál ország épen nem szolgáltat, mert azon kevés is, mely ott található, a Lunge-bungo és Riambégysi folyókon túli tartományokból kerül oda. Mintegy öt év óta az itt is bőven találtató viaszok szintén kereskedési czikké lett; erre leginkább az országban olcsón kapható rabszolgák adtak okot, kik hátokon viszik a viaszot a tengerpartokra. Mert ha az utazást kiállják, akkor a rabszolga vagy a viaszok tiszta nyereség. A tengerparton megérkezett rabszolgákat azután az orseille (festőmoh) szedésére lehet használni.

A KERESZTHADAK ÉS AZOK EREDMÉNYEI.

SZÉKFOGLALÓ ERTEKEZÉS

SCHRÖCK FERENCZ ltól.

Olv. dec. 5. 1859.

Az összes világtörténet egyik legnevezetesebb, és a közép-kornak elvitázhatlanul legkiválóbb eseménye, a *kereszt-hadak*; nem csak, mivel Európa népeit, azok egész gondolkozásával és érzületével együtt, két századon át (a XI. végétől a XIV. elejéig) hívebben tükrözik elénkbe, mint azon korszaknak bármi más eseménye: hanem egyszersmind, mivel

nagyszerű, ha nem is mindenben áldásos, nyomokat hagytak magok után. E kereszthadakról úgy, mint a történetben följegyzett minden fontosabb eseményről, oly sokat és annyi éleselműséggel írt már a tudós világ, hogy vakmerőség volna tölem, azt hinni, hogy újat tudok még mondani ahhoz, mi eddig Európa majd minden nyelvén mondatott; vagy érdekesebbé tenni, mint a sok mesterkéz, mely azokkal eddig foglalkozott. Minthogy azonban vannak dolgok, melyeknek többszöri ismétlése is haszonnal jár, és általán biztosabb is tapasztalt mesterek szemével nézni, mint saját ítéletünknek hinni: úgy hiszem, sem fölösleges sem egészen érdektelen nem lesz, ha a kereszthadak érdemében nyilvánult nevezetesebb véleményeket egymás mellé állítva, értekezésem tárgyául tűzöm.

Minden esemény annyi értékkel bír a történetbuvárra nézve, mennyi a hatás, mit az az összes emberiségre, vagy ennek valami jelentékenyebb részére gyakorolt, s azért sem azok véleményét nem lehet helyeselni, kik egyedül a zajos eseményeket tartják a történetírás méltó tárgyának, s jobbadán csak a harcmezőről szedik adataikat; sem egészen azok nézetéhez csatlakozni, kik fontosnak csupán a fölfedezéseket, találmányokat, és általán a népek társadalmi viszonyainak csendes, zajtalan kifejlését tekintik. Igaz, hogy e társadalmi viszonyok, — minthogy nem egyes helyhez kötvék, s a népéletből fejlődvén, biztosabb alapokon nyugosznak, mint a zajos, sokszor fényes, de tűnékeny egyes események, — biztosabb mérleget is nyújtanak, a népek mind anyagi jólétének, mind szellemi és erkölesi emelkedettségének meglátolására és ismerésére: mindazáltal hogy a viharos események, bár mennyi áldozatot kívánjanak is sokszor, szinte lehetnek, és pedig végtelenül fontosak a történészre nézve, alig fogja valaki tagadni. Azért jóllehet szépek, és általában igazak is Rotteck szavai, midőn egyetemes történetének bevezetésében mondja: „A történetben úgy, mint a természetben, az orkán, a földrengés egyes mulékony pusztításokat okozhatnak; mi azonban ezeknek ereje a tavasz csendes, mindent megelevenítő lehelletéhez, az időnek és évszakoknak lassú, ellenállhatlan hatásához képest? — föltétlenül még sem írjuk alá

azokat; mert ha *Gutenberg, Columbus, Watt, Fulton, Blakett,* és *Stephenson* s több mások tartósabban, — és mivel véráldozat nélkül, — jótékonyabban is hatottak a világ átalakítására és az összes emberiség történetére, mint általában a hosszas és véres harczok, melyekbe nemzetek nemzetekkel bonyolódtak: mégis e heves megrázkódások közt is, — kivált ha a népek viszonyaiból eredtek, és azok életében volt sajátképi alapjuk, — találunk olyanokat, melyeknek jó eredményei megérdemelték a nagy áldozatokat, mik által azok az emberiség javára biztosítottak.

Hogy többet ne említsek, csak Éjszakamerika szabadságharczát és a francia forradalmat hozom a kétkedőknek emlékezetébe: amaz egy egész világrész szabadságát és függetlenségét vonta maga után, és a fiatal gyarmatok pezsgő erejének, melyet önző gyámkodás majd teljes tétlenségbe sülyesztett, oly hatalmas lendületet adott, mely csodákat, — a népek életében példa-nélküli csodákat, — mívelt s mivel maig is; — ez pedig egy hatalmas nemzetnél az elavúlt, de annál makacsabbul védett hűbéri és hatósági viszonyokat rombolta szét, s ösztönt adott egyéb népeknek is a haladás ezen korlátait lerontani, úgy hogy robot, tized és úri hatóság Európa legnagyobb részében már csak emlékezetben él. — Ide sorolom én a kereszthadakat is, legyen bár milyen sok újabb írónak véleménye.

Mint minden húzamosb háború, terhes áldozatokkal és és érzékeny veszteségekkel jártak a kereszthadak is, és szinte magokon hordják a vadság és kegyetlenség bélyegét, még pedig annál nagyobb mértékben, minél bárdolatlanabb volt a kor, melyben ezen sajátságos és a történet lapjain példa nélkül álló tusakodás véghez ment. Harczi jelenetek csak hadfiaknak lehetnek kedvesek, az emberiség barátainak mindig szomorú látványt nyújtanak, még akkor is, midőn azok, mint rendkívüli erők és erőfeszítések születményei tűnnek föl, és az emberi szellem sokoldalúsága fölött egész a bámulatig ragadnak. Azért magát a hat emberkoron át majd szakadatlanul folytatott véres küzdelmet, bár mennyi hőst, és a hősöknek bár mennyi ragyogó vagy nemes tettét lehetne is abból kiemelni, a lehető legrövidebb vázlatba fogom összeszorítani.

*

*

*

Ötre, hatra, vagy többre teszsiük-e a nagy hadmenetek számát, — mert még ebben is elágazók az írók véleményei, — az a dolog lényegéhez nem tartozik, miután tudva van, hogy azok közben folyvást tódultak nagyobb-kisebb csapatok keletre, úgyannyira, hogy a részvevőknek mind sokasága mind különbözősége miatt inkább népvándorlásnak lehetne az egész eseményt nevezni, mint rendes hajdártnak. Az elsőben (1096—1100) nem kevesebbet mint 600,000 fegyverfoghatót számítottak a vezérek, midőn Bithynia térein egyesítették hadaikat, és Nicäa ostromához készültek. E roppant szám, mire Jeruzsalemhez, vállalatuk főczéljához értek a keresztések, részint az ellenség fegyvere, nagyobb-részint a napégető leve, éhség, szomjuság és ezekkel karöltve járó betegségek által 60.000-re olvadt össze, s ezek is kiaszva, inkább bolygó arnyékokhoz, mint edzett harczosokhoz hasonlítanak. A város bevétele öt héti ostromba és 70.000 hitetlen életébe került. Iszonyú véráldozat ott és annak tiszteletére, a hol a keresztény vallás isteni alapítója az emberi váltság nagy művének emlékére vér-nélküli áldozatot rendelt. Könyörületet nem ismert senki; ez annyi lett volna, mint isten ügyét elárulni; miért is csak akkor szakadt vége a mérsárlásnak, midőn a patakként folyó vér kábulást, és a hullák kigőzölgése járványos nyavalyákat idézett elő. A sz. sír meg volt szabadítva, és a győzők, miután győzelmök véres nyomait a Jordan vizében lemosták, hajadon fővel és mezítláb, sz. dalmokat zengedezve, vonultak a feltámadás templomába, hol örömkönyükkel áztatták megváltásuk emlékét, s törődött szívvel kérték bűneik bocsánatát. Ha van esemény a kereszt-hadak egész tartama alatt, mely e korszakot híven jellemzi, az nem lehet más, mint a legdühöngőbb indulatoknak és a legszelidebb, legszentebb érzelmeknek ezen egyesülése az első keresztésekben, mit a sz. város bevételenél tanusítottak, noha Gibbon kételkedik, hogy azok, kik az öldöklésben és rablásban legbuzgóbbak valának, egyszersmind első is lettek volna a sz. sírhozi ünnepélyes monctnél. Ki az emberi

természetet ismeri, szomorítónak igen, de lehetetlennek alig fogja találni ily ellenkező indulatok szövetkezését; mert a tapasztalás nagyon is gyakran győz meg bennünket a felől, miként az emberben, kivált a rajongóban, igen közel érintkeznek a szélsőségek.

Az első kereszties hadjárat eredményeinek nem soká örvendhetett Európa. Kétes volt a jog és ingatag az alap, melyeken azok nyugvának. Az *edessai grófság*, mely Armenia es Mezopotamia legszebb részeire terjed ki, alig 50 esztendeig, a *jeruzsalemi királyság* pedig, noha egyes kiegészítő részei a vállalat végéig megvédettek is, csak 88 esztendeig maradt a keresztények birtokában; és hogy előbb el nem veszett, okát nem a latinok hősiségében, hanem a törökök és saracenok közti viszályokban kell keresnünk, kik közös vallásuk ügyét személyes és pillanatnyi érdekeknek áldozták föl, mígnem Syria, Aegyptus és Arabia ereje a hős *Szaladin* kezében egyesítettet. — Edessa oltásával a királyság fenállása is kétéssé lön, s ez a *második nagy hadmenetre* ösztönözte Európa népeit (1147—1149), mely alkalommal a két leghatalmasb nyugati fejedelem állott a keresztiesek élére: *VII. Lajos* francia király, és *III. Konrád* német császár. De siralmas volt ezen vállalat eredménye; mindkét sereg, melyben csak a vértezett lovasok száma 140,000-re tétetik, árulásnak, nyomor- és inségnek lett martaléka, a nélkül, hogy a megmaradottakat csak egyetlen egy diadaljel vígasztalta volna kiállott szenvedéscikért. Daczára ennek negyven év múlva, midőn Jeruzsalem is a hitetlenek hatalmába esett vissza, újra és még hevesebb mozgásba jött egész Európa, úgy hogy a ki fegyvert nem foghatott, vagy fogni nem akart, pénzzel, az úgynevezett Szaladin-tizeddel, járult a keresztény világ közös ügyének gyámolításához, és evvel az ázsiai hős nevének megörökítéséhez. Azonban minden erőfeszítés, mit fejedelmek és népek (1189—1193) tőnek, végre is csak arról győzhető meg őket, hogy Palaestina állandó birtoklása reájok nézve a lehetetlenségek közé tartozik. *I. vagy Rőt-szakállú Frigyes*, ki 150,000 jól fölfegyverzett és fegyelmezett harcossal nyitotta meg a *harmadik hadjáratot*, s nem kovósbbó hadvezéri képessége, mint az ázsiai viszonyok teljes

ismerete miatt nagy reményeket ébresztett, a Szalef folyóban lelte sírját, fényes serege pedig elpusztult; *Augusztus Fülöp* és *Arszlánszövü Richard*, kik azt követték, a két évtől ostromlott *Acrét* s utána még néhány várost hatalmukba ejtettek ugyan; de Jeruzsalemet visszafoglalni ők sem valának képesek, és a hadi szerencse forgandóságából láthaták, hogy az égből részrehajlás nélkül tekintenek alá e nagy küzdelemre, bármily szent volt is a cél, melyért fegyverüket emelték.

Azonban ennyi balszerencse, ennyi dugába dőlt vállalat sem tudta Európát, nagyobb kíméletre bírni önmaga iránt; a kebel szózata még egyre túlszárnyalta az ész világát. Csak egy tapasztalást fordítottak hasznukra a későbbi keresztesek; t. i. az épen oly veszélyes, mint hosszú és fárasztó szárazföldi utat mellőzve, ezentúl tengeren szálltak keletre, s támadásaikat nem annyira Palaestina, mint Aegyptus ellen irányzák, honnan, mint Jeruzsalem fölött uralkodó államból, legnagyobb veszély fenyegette a keleti keresztényeket, s melynek birtoka közhiedelem szerint a sz.-város és az egész tartomány birtokát is fogta volna biztosítani. Czelt mindazáltal így sem értek, jóllehet a *negyedik hadjáratban* (1202—1204) a byzanci császárság is elfoglaltatott, és a görögök erejökben megzsibbasztva, annyi akadályt nem gördíthettek többé a keresztesek útjába, mint annakelőtte. *II. vagy Jeruzsalemi Endre* (1217.) alig kezdette meg táborozását s vert meg egy török csapatot, már is országának zavart állapota, s még inkább a keresztesek közti egyenetlenség és a mérreg, mit egy pohár fris vízben nyújtottak neki, visszatérésre ösztönzé őt; *Brienne János*, czímetes jeruzsalemi király, megvette húzamos és makacs ostrom után (1219.) Damiettet, de midőn Aegyptus belsejébe kezdte nyomulni, az ellenség a Nilus vízrekeszeinek kinyitásával oly veszélybe hozta őt, hogy csak a hódítmány visszaadásával válthatá meg magát és 200,000-nyi seregét; *II. Frigyes császár* nem fegyverének, hanem a mohammedánokkali jó viszonyának köszönhető, hogy Jeruzsalem (1229.) még egyszer a keresztények hatalmába jutott, de csak rövid időre, mert tizenöt év nem telt el még Frigyes szerződése óta, midőn a cho-

varesmi törökök azt újra elfoglalták, a keresztények hadát Gaza mellett leölték, s egy keskeny partvidéken kívül az egész tartományt hatalmukba hajtották. E gyászhir mély fájdalommal töltötte el Európát, s IX. vagy sz. Lajos, a mindennemű erényekben gazdag királya Franciaországnak, még egyszer megkísértette (1248—1254) a kereszténység ügyét fölsejélni, a szerencse azonban neki még kevésbé volt kedvező; Manszura mellett megveretvén, fogságba esett, melyből csak Damiette viszadása és 400,000 arany legfizetése után bocsáták szabadon a mamelukok, új urai Aegyptusnak.

És ez vala utolsó nevezetes kísérlet a Sz.-föld meghódítására. Ezentúl a kereszthadak iránti lelkesedés lassanként elhalt, és a keresztények által még birtoklott városok egymás után elvesztek; utolsó volt Acre 1291. Ily vége lön a kétszázados erőlködésnek, melyre Európa legjobb erejét tékozolta. És ily kimenetelén a dolognak még csak nem is csodálkozhatunk, ha ismerjük a részvevők tudatlanságát, a szellemet, mely őket, kivált az utóbbiakat átlengette, és az akadályokat, melyekkel megküzdeniök kellett. Hihetetlennek látszik, s még sem vonhatjuk kétségbe, mit *Lelewel* „Geschichte der Erdkunde“ czimű munkájában azon kor geographiai ismeretéről mond. Szerinte a hatodik és kilencedik század között az emberek azt képzeltek, hogy az égboltozat oszlopokon nyugszik, mely fölött víz vagyon, és magasan e víz fölött az égbolton lakik az isten szelleme; hogy a föld csúcsos hegy alakjában a világ fenekéhez van kötve, a hegyen egy négyszögű, tengertől körülözönlött ország van; a tengeren túl keletre fekszik a paradicsom, négy folyamával, mint a biblia leírja; hogy a Nilus az oecánból a középtengerbe foly, s több efféle balgaságot. — Ezt ugyan a fönemlített jeles író a hatodik és kilencedik század közti korszakról mondja; de van-e okunk hinni, hogy a reá következő századok emberei sokkal helyesebb földirati ismeretekkel bírtak legyen? Tény, hogy a lovagok szégyennek tartották valamit tudni, s még a 12 és 13-dik században is a legfőbb tisztviselők sem tudtak írni és olvasni; tény, hogy az első keresztes csapatok minden jelentékenyebb helynél és várnál azt kérdezték: „Éz-e Jeruzsalem?“ — *Albertus*

Aquensis pedig arról tudósít bennünket, hogy azon 200,000 keresztesnek, kiket Könyves Kálmán kevéssel a fősereg megérkezése előtt Mosonnál tett tönkre, sajátképi vezére egy *lúd* és egy *kecske* volt, melyeket a csöcselék csoport vitt, s melyeknek az fensőbb szellemet tulajdonított. És ha ennyi tudatlanság és vakság mellé, mit azonban korántsem szeretnék minden keresztesre értetni, oda gondoljuk még a sok erőszakoskodást és kihágást, mit ezen fegyelmet nem tűrő csapatok mindenütt elkövettek, s azok következtében már nagyobb részt újtokban elhúllottak; az ellenséges indulatot, mit a görögöknél nem alapos ok nélkül tapasztaltak; az ellenségnek veleszületett vitézségét, és a sok előnyt, mely azt harczaiban gyámolítá; a könnyelműséget, melylyel útra keltek, a nélkül, hogy a szükségesekkel el lettek volna látva; az élelmezés nehézségét, sokszor lehetetlenségét az ellenségtől sivataggá pusztított tartományokban; kártékony hatását a szokatlan éghajlatnak; az egyetértés és rend hiányát, mely kezdettől fogva végig minden egyes vállalatnál mutatkozik; a vetélkedést jog és hatalom fölött az új hazában; a vetélkedésből származott szükkeblű villongást és aljas gyűlöletet, mely árulásban és egyéb undok tettekben nyilatkozott; és végre a sokfejűséget, vagy a mi mindegy, a fejetlenséget, mely minden rongyos faluban felütötte sátorát, és Acré-ben, mely Jeruzsalem elesése után fővárosa lön a latinoknak, tetőpontját érte, hol nem kevesebb mint tizenhét souverain hatalom létezett, és ugyanannyi törvényszék gyakorolt élet s halál fölött hatalmat: mind ennek számbavétele mellett talán legcsodálatosabb az az egész eseménynél, hogy lehettek s voltak is, kik jó eredményt tudtak ígérni a vállalatnak, melynél az első kellék is, a helyiség ismerete, teljesen hiányzott.

Ezen rövid vázolata a rendkívüli eseménynek elég arra, hogy emlékezetünkbe visszaidézzük mindazt, mit felőle valaha részletesebben olvastunk vagy hallottunk. Fontosabbak ennél az okok, melyek e nagyszerű mozgalmat szülték és a következmények, melyek abból az emberiségre hárultak.

Voltak írók, kik, mivel a kereszthadak a fejedelmi hatalom és tekintély növelésére nagy befolyással voltak, az uralkodókat gyanúsíták, mintha keresztfogadalmaik egyedül a hűbéresek elnyomását czélozták volna; de a nemes és vitéz *Joinville*, sz. Lajos személyes barátja és aegyptusi fogságának részese, ki minden előítélettől menten természetű rajzát adja Lajos gyarlóságainak úgy mint erényeinek, ily politikai czélt sem mellőzött volna hallgatással, ha csakugyan létezett volna. A fejedelmek is, miként hűbéreseik és a köz-nép, szintén csak a kor szellemének hódoltak, midőn alattvalóikat keresztfogadásra ösztönözték, vagy azokat személyesen vezérelték, sokszor legnagyobb kárára saját érdekeiknek, mint azt a történet általán, de különösen II. Endre magyar, és Arslánszívű Richard angol király története elvitázhatlanul tanúsítja.

Azonban sokkal hosszabb azon írók sora, kik — nem tekintve az irányt, mely felé egyes korszakokban az emberiség tör, s melyet mindig valami eszme, mit a kor szellemének mondhatunk, határoz meg, a római pápát vádolják, mintha ennek nagyravágyása izgatta volna Európa népeit fegyverfogásra, és az egyházat teszik felelőssé azon anyagi és szellemi károkért, miket ezen vállalat a nyugati államokra hozott. És ezen nézet, ismerve az állást, melyet akkoriban az egyház az állam ellenében elfoglalt, és a szerepet, mely a kereszthadak törekvésében az egyház fejének jutott, alaposnak látszik; de csakis látszik.

Kevéssel előbb, hogysem a kereszthadak megindultak, érte el főfokát azon tusakodás, melyet hierarchia és állam előbb csak egyes jogok és kiváltságok, utóbb pedig azon kérdés fölött folytatott egymással, ki legyen a keresztény világ feje. E tusa annál makacsabb lön, minél határozottabb alakban tünt föl mindkét részről a törekvés, s minél nagyobb volt a harc kimenetelének jelentősége a világ jövő alakulására. Állam és egyház legkiválóbb erőit állítá sorompóba, mi a kitzdelmet sokáig kétségessé tette; de végre aléltan ejték ki kezökből a fegyvert a Hohenstaufok, és a római egyház óriásszellemű pápái (VII. Gergely, III. Sándor, III. Incze és IX. Gergely) érvényre emelték a kereszténység általános

uralmát az általuk képviselt egyház által. E hatalomnál fogva, melyet az egyház fejei nem fegyver, hanem az emberi kebleket átható vallás ereje által gyakoroltak, köz- és egyesítőpontja lettek a míveltebb népeknek, intézői az európai közérdekeknek, és békebírái a visszázkodóknak. Tagadhatlan, hogy e hatalommal többször történtek, még pedig sajnos visszaélések; de tagadhatlan az is, hogy a jó, mit a pápák e hatalommal kezökben híveiknek nyújtottak, sokszorosan fölülmúlja a rosszat, mit annak visszaélésével azokra hoztak. — Azon kor történetének majd minden lapja tanúskodik, hogy az üldözött ártatlanság és fejedelmeik által vérig gyötört népek a menedék és védelem biztos reményével csak Róma felé fordíthaták tekintetüket, és segélyt az elnyomás ellen egyedül ott találhatnak; mert még oly fejedelmek is, kik magokat nem mint népeik atyái, hanem mint valóságos kényurai viselék, tanácsot és intést senkitől el nem fogadának, rettegték Róma fegyvereit, s az ész és igazság nevében mondott ítéletét. És vajjon, ha az egyház ily hatalmat és tekintélyt nem vív ki magának azon vad korszakban, miszerint a legtávolabb lakó fejedelmeknek is megparancsolható, hogy vagy igazságosan uralkodjanak, vagy trónjaikról szálljanak le, mi sorsra jutandott Európa, és általán az emberiség? Vagy boldogabbak leendettek a népek, ha a nagy harczból diadalmasan a világi hatalom lép ki, mely, miként azon kor története nagyon is bőven bizonyítja, fegyverének éle szerint mérte volna az igazságot? Feleljenek erre azok, kik a fönemlített halhatatlan nevü egyházföket elvontan a korszaktól, melyben éltek, s melynek meggyözödését, hogy a pápa mint Krisztus helytartója a földön isteni akarat által legfőbb hatalommal van felruházva, csak személyesítették, az újabb kor eszméi és meggyözödése szerint ítélük meg, s öket határtalan dicsvágyról és kebellázító bitorlásról vádolják, míg talán nem egyszer sohajtoztak titkon oly hatalom után, mely a fölöttük uralkodó hatalomnál nagyobb és egyszersmind igazságosabb is volna. Ezek nem tudják, vagy tudni nem akarják, hogy épen azon fejedelmek legkitünőbbjei, kik a pápák ezen hatalma ellen küzdöttek, korlátlan kényúri hatalomra törekedtek; IV. Henrik ostora volt a németeknek, különösen a szászok-

nak; VI. Henrik Nerója az alsóitáliai normannoknak; I. vagy Rötszakállú Frigyes rémületére egész Olaszországnak azt hirdettette ki a bolognai jogtudorok által a roncali mezőkön, hogy minden hatalom és jog a császár kezében van, s annak akarata törvény mindenkire nézve; II. Frigyes a történetben ismeretes két legirtózatosb szörnyeteggel, *Romano Ezzelino* és *Romano Albericoval*, egyesült, hogy az olaszok szabadságát megsemmisítse, és kényúri hatalmát megalapítsa.

E példátlan hatalom, melyre a római egyház a tizenegyedik század végén emelkedett, és azon körülmény, hogy nem csak Ázsiában, hanem Európa különböző vidékein és és főleg a pápai hatalom ellenségei ellen is harczoltak keresztetek, vezette tévútra azon írókat, kik a kereszties hadmeneteket nem másként, mint a római politikának, a pápák nagyraavágásának eredményét tekintik, hogy újonnan szerzett hatalmokat a világnak bemutassák, és parancsszavaiknak mind nagyobb tért nyerjenek. Igaz, hogy a keresztadak, mint minden közös törekvés, szintén bírtak közös kiindulóponttal, s ez, minthogy jellemök vallási volt, okszerűen nem lehetett más, mint az egyház feje; de ez még nem elég bizonyíték arra, miszerint azokat önzés és más aljas ösztönök szülöttének mondjuk. Világi fejedelmek kényszeríthetik alattvalóikat vagy zsoldosaikat fegyverfogásra akkor is, midőn csupán önző célokat, személyes érdeket hajhásznak; de másként kell itélnünk oly események fölött, melyek népek vagy az összes emberiség életében új átalakulást hoznak létre, s melyeket ha gonddal tanulmányozunk, nem menekülhetünk azon meggyöződéstől, hogy azok sohasem másnak, mint a *cselekvők akarati szabadságának*, vagy a *szükség parancsának*, azaz a tényleges viszonyoknak, korábbi eseményeknek következtései. Ha ezt szem előtt tartjuk, mint kell is tartanunk, a keresztadaknak is másutt fogjuk keresni okát, mint a pápák önzésében, habár hatalmoknak és tekintélyöknek fénypontját képezik is.

Jóval előbb, semmint *Remete Péter* a Sz.-földön járt, és *II. Orbán* pápával Piacenzában és Clermontban a gyűjtő tiszket a hívek közé dobta, meg volt adva a lökés e nagymérvű és fontosságú mozgalomra. A kalandos hadjáratok,

melyek Franciaországból Siciliába, Angolországba és a pyrenaei félszigetre intéztettek, mindannyi előhírnökei valának egy általánosabb mozgalomnak, mely, miután ama kalandok már a maurok elleni harcban vallási jellemet öltöttek, a kereszthadak által csak közös és határozottabb irányt nyert. A pápa tehát, midőn nyugat népeit keresztfogadásra ösztönözte, nem tett mást, mint a tért mutatta meg, hol a kalandszomjas lovagok vágyaiknak, és esküjök egyik főpontja szerint a vallás érdekében vállalt kötelezettségöknek haszonnal és dicsőséggel tehetének eleget. A viszonyok ily messzekalandozó vállalatra sohasem valának kedvezőbbek, mint épen akkor. Kelet mohammedán népei már századok óta a *sítek* és *szunníták* felekezeteire szakadva, kiolthatlan gyűlölettel üldözik egymást; az egykor oly hatalmas és rettegett arab birodalom számtalan részre darabolva, önerejét emészté; a Bagdadban és Aegyptusban székelő kalifák nagyvezireik önkényétől függtek, s azok kezében csak mint üres bábok tűntek föl; a szeldsukok zultánja Ikoniumban, Kerboga a felső Euphratnál, Baghi Szejan Antiochiában folyvást farkasszemet néztek egymással; még engesztelhetlenebb volt a gyűlölet Aleppo és Damaskus uraiban, Rodvan és Dokak fivérekben. Ide járult, hogy a keresztény örmények Antiochiáig és nyugatra egész Ikoniumig vitték birtokuk határait; a syriai partokat pedig és Jeruzsalemét épen akkor a Fatimíták foglalták el, mi által még nagyobbak és reájok nézve veszélyesebbek lettek a mohammedánok közti bonyodalmak.

Mig keleten így alakultak az ügyek, és a siker biztos reményével kecsegtethetének bármi megtámadót: nyugaton mind nagyobb lett a gyűlölet a mohammedán népek ellen, s ennek következtében hajlóbbak is a kedélyek egy nagyobb-szerű vállalatra a kereszténységnek ezen veszélyes ellenségei ellen. A harcias szellem, mely az ököljog gyakorlatában és a főnemlített hadi kalandokban bő táplálatot nyert, és a hitetlenek elleni küzdelmekben a spanyol félszigeten új irányt vőn, a Sz.-földről visszatérő zarándokok keserű panaszaival, miket saját és a keleti keresztények hallatlan szenvedései fölött emeltek, egész a lelkesedésig fokozódott, s minden kebelben azon benső meggyőződés vert gyökeret, hogy isten-

nek kedves és magoknak érdemes dolgot cselekszenek, ha fegyveres kézzel mentik meg keresztény társaikat és az üdvözítő sírját a hitetlenek kezéből. Tehát nem politikai cél, nem nagyravágyás vagy haszonlesés, hanem szellemi érdek, egy nagyszerű eszme, mely hatalmasabb a kényszerítés minden erejénél, volt a rúgó, mely Európát sarkaiból kiemelé és Ázsiára hajtá.

Vajjon tanácsos-e politikai szempontból Palaestinát elfoglalni? azt fontolgatni senkinek sem jutott eszébe; az igazsággal megegyeztethető-e? arról senki sem kételkedett. Ez oldalról megítélni a kereszthadakat csak az újabb kor tűzte föladataul, s míg azokat egy részről a hasztalan erőfeszítés miatt politikai esztelenségnek bélyegezte, másról a megtámadás jogtalanságát onnan törekedett bebizonyítani, hogy a mozlemek már századok óta valának annak jogos birtokában. Ezen okoskodás szerint az államok területi viszonyai sohasem változhatnak, jóllehet a tapasztalás mind maig ellenkezőt tanúsít. Jól jegyzi meg Rotteck, hogy a birtokjognak is vannak határai, természete szerint a birtoklott tárgynak és idegen jogigényeknek, melyek azzal ellentétben nem állanak. A kereszténység soha le nem mondott azon jogáról, miszerint a helyeket, melyek az üdvözítő születése, tanítása és szenvedései által meg lőnek szentelve, látogathassa, és e jogát az arab uralkodók is elismerték; mert a keresztény zarándokok, a rajongó Hakemnek rövid ideig tartó üldözését és dühöngéseit leszámítva, nem csak bántatlanul látogathaták minden időben a sz. helyeket, hanem Harun al Rasid e jog érzetében a sz. sír kulcsait is megküldé N. Károlynak. E szerint a keresztény világ méltán jogsértésnek tekinthető, midőn a szeldsukok uraivá levén Palaestinának, a zarándokokon égbekiáltó méltatlanságokat és kegyetlenségeket követtek el, s igazságosan nyúlhatnak fegyverhez, mint egyedüli eszközhöz, melylyel sz. jogát megvédhető.

A kereszthadak hőskorát képezik a kereszténységnek, mely gazdag erőben és tettben, szeretet- és önfeláldozásban, jámborság- és lelkesedésben, önértet- és szabadságvágyban. Egy zászló alá gyűltek itt az egyházi és világi fejedelmek, lovagok és polgárok, olasz és német, angol és franczia, bár-

mily szerteágazók, sőt ellenkezők voltak is különben érdekeik, bár mennyire különböztek is a részvevők nyelv- és polgári állásra nézve. Mindkét felekezet, mely ez óriási harcban cselekvőleg föllépett, isten dicsőségéért küzde, mindkettő vallásának uralmáért ontá véré, s mind a kereszténység mind a mohammedanizmus hősei a vértanúk koronáját áhítták. Nem tagadjuk, hogy azon milliók között, kik a magasra czélért fölemelkedtek, voltak olyanok is, kik azt nagyra vágyásukkal megfertőztették, kincsszomj és bírvágy által beszennyezték, s más aljas érdekek- és szenvedélyektől elkapva, azzal sokképen visszaéltek: de hogy a nagyobb részt egyedül tiszta vallásérzület lelkesítette föl, habár előttünk, kik az önzés és közönyösség, az élvek, hideg és elvont okoskodások korszakában élünk, megfoghatlannak látszik is, szintén nem mernők tagadni, és erre megdönthetlen bizonyítékot magából a kereszthadak kétszázados tartamából vehetünk. Hiába hirdetett volna az egyház feje általános bűnbocsánatot és fölszabadulást a büntetés alól, hiába ígért volna védelmet a vállalkozók családjainak: ha fölszólítása a népek érzelmével és hajlamaival meg nem egyezik; ha a legszen- tebb, mivel az ember a földön bír, nem lelkesítette volna őket, sem oly általános nem leendett a részvét, sem oly tartós a lelkesedés; mert az egyes hadjáratok szerencsétlen kimenetele, és a fájdalmas panaszok, mikre az azokból visszatértek kiállott viszonságságaik és szenvedéseik fölött honfiaik előtt fakadtak, bizonyára rossz csábszerek valának újabb vállalatokra. Ennélfogva bár mennyi hitelt érdemeljenek is különben egynémely történetbuvárok, kiktől a mélyelműséget és aiaposságot meg nem tagadhatjuk: részrehajlóknak kell azokat még is mondanunk, midőn a kereszthadakat egész mivoltukban a római politika mesterfogásának nevezik. A pápák is inkább csak követték koruk szellemét, semmint annak irányt adtak volna; ők csak a vallás ereje által hatottak a világra; de a vallás is, miként Gibbon igen találólag megjegyzi, csak igen keveset tehet a korszellem rohama ellen; azonban meggyőzhetlen erőt kölcsönöz, ha az vele egy-irányban működik.

* * *

A harczzaj moraja, mely a földközi tenger keleti részének minden partvidékein két századon át végig zúgott, megszűnt, s Európa diadal nélkül rejtette hüvelyébe a fegyvert. Nagyok valának az anyagi áldozatok, miket vallásos érzelmének minden anyagi nyeresémeny vagy kárpótlás nélkül hozott, és jelentékenyek a szellemi károk, melyeket mintegy vérével szerzett magának. Ha *Komnen Annánál* a mezők virágaitól, tenger fűvényétől vagy az ég csillagaitól kölesönzött képeket olvassuk, melyek által csak megközelítőleg véli a keresztesek sokaságát kifejezhetni: túlzás nélkül öt, hat millióra tehetjük azok számát, kik a saracénok elleni harcokban elvérzettek, vagy a hosszú út fáradalmainak, nélkülözések- és betegségeknek martalékkul estek. Kétségkívül nagy veszteség a különben is kevés népséggel bíró nyugatnak. És ha ehhez számítjuk még az elpazarolt temérdek magán- és közvagyonot, mely azon csekély jólétet is, a mi volt, teljesen megsemmisíté; a nyavalyákat, miket a visszatérő keresztesek Európában meghonosítottak; a babonákat, melyek ragályos mételyként szivárogtak át Ázsiából és a vallással egybekevertettek; a földművelés elhanyagolását, a fegyelem és erkölcsiség hanyatlását: el kell ismernünk, hogy érzékeny csapások hárúltak a kereszthadakból Európára, s alig csodálhatjuk, ha írókra találunk, kik nem csak okaikban kárhoztatják a kereszthadakat, hanem azok eredményét is, vagy legalább érdemét a jó eredményekre nézve kisebbíteni törekszenek. Vannak ugyanis, kik nagyon kétségesnek állítják, vajjon több jót okoztak-e a kereszthadak mint rosszat, annyivalinkább, hogy az egyes jó eredmények, melyek csak közvetítve és lassanként fejlődtek, az idő-szülte belső kifejlés által szintén elérhettek volna: míg mások ismét úgy okoskodnak, hogy a jó eredmények, miket azok valóban előidéztek, akkor senkinek sem voltak szándékában, sőt senki által még csak nem is sejtettek, s így érdemül sem lehet azoknak betudni. Azonban szinte annyi joggal s épen oly alaposan vonhatnók mi is kétségbe, hogy a kereszthadak

nyereményei más úton is elérhettek volna, és kétségünk támogatására fölhozhatnók Chinát, Indiát és Oroszországot. Vagy nem maradhattak volna fön e nagyszerű megrázkódás nélkül a középkor szomorú és átokteljes viszonyai egész az újabb időkig, miután ismerjük a merev formákat és törvényeket, melyek minden testi és szellemi fölemelkedést meggátoltak, és az általánosan elterjedt vastag tudatlanságot s tespedést, mely a népeket lenyomta? A szolgaságot is megszokja az ember, ha soká tart és jobbat nem ismer; mire megdönthetlen bizonyítékot nyújt az oroszországi rabjobbágy, ki bámulatos türelemmel hordozza századok óta terhes igáját, és akként van meggyőződve, hogy az úr túlvilágon is úr lesz, ő pedig ott is rabjobbágy. De engedjük meg az emberiség és keresztény vallás becsületére, hogy a jó eredmények másként is elnyerhettek volna, vajjon nem kellettek volna-e századok, s pedig küzdelem- és nyomorteljes századok, melyek talán semmivel sem szedtek volna csekélyebb áldozatot, mint keresztihadak, míg Európa népei mindazon jótétemények részeseivé válhatnak, miket a keresztihadak által nyertek. Tagadhatlan a keresztihadak érdeme, habár a jótékony eredményekről, miket azok magok után vontak, senkinek akkor még csak sejtelme sem volt is. Vagy talán Newtonnak sincs érdeme, mivel egészen más gondolatokba merülve ült padján, és csak a fejére esett alma vezette őt a nehézkedési törvény meghatározására?

Azért, bár mint vélekedjenek is némelyek a keresztihadak eredményeiről, nagynak még a roppant anyagi és szellemi károk mellett sem mondhatjuk az árt, melyen Európa nemzetei egy egészen új, egy boldogabb jövőt vásároltak maguknak; mert azok, kiket a harczdüh és nyomor megkímélt, kiállott szenvedéseikben megnemesedve, tapasztalatokban meggazdagodva és szellemi nyereményekkel megrakva tértek vissza elbagyott tűzhelyeikhez, s Európa újjászületésén kezdének munkálkodni. A középkori vadságnak és míveletlenségnek egyik főokát a nemzetek rideg elszigeteltségében kell keresnünk, mely annyira ment, hogy nem csak mindegyik külön és sajátos fejlődési körben mozgott, hanem az oszoltság még a nemzetek kebelébe is befészkelte

magát. A kereszthadak által az elválasztó falak lerontattak, s Európa népei szük körükből egy közös cselekvési térre hivatva, sokoldalú érintkezésbe jöttek mind magok között mind más népekkel, mi által politikai és társadalmi látkörük végtelenül tágult. A viszonyhatás, mit kelet és nyugot népei egymásra gyakoroltak, és az összevegyülés, miben oly hosszas ideig éltek, általánosabb, szabadabb és élénkebb mozgalmat adott az európai népéletnek; új eszméket szült vagy viszonylagosan kölcsönzött. A természettani és történelmi, föld- és emberismeretek tágultak; az ízlés új irányt, a szokások finomságot, a komoly tudományok új ösztönt, a szellem nagyobb rugalmasságot, a polgári intézvények czélszerűbb elrendezést nyertek, és minden közügy iránt nagyobb érdek és tevékenyebb részvét kezdett Európa-szerte nyilatkozni.

Nem volt hatalom és néposztály, melynek a kereszthadak hasznát nem hajtottak volna. A pápák, kik indítói és intézői valának ezen rendkívüli vállalatnak, hatalmuk és tekintélyök főpontjára emelkedtek, jöllehet hatalmuk delelése már méhében rejté a hanyatlás csiráját is. A fejedelmek megtanulák az összetartást közös érdekek-, és vállalatokban, s szentül Európa politikai összeköttetésére és egységére törekedtek; nevelték házi hatalmokat, részint megürült hűbérek által, melyeknek birtokosai az egyház szolgálatában hullottak el, részint pénzen szerzett nemesi birtokok által, melyek csekélységért áruba bocsáttattak. A nemességre nézve azon nevezetes következménye lön a keresztes háborúknak, hogy a levanteség, e legszebb, s míg el nem korcsosodott, egyik legjótékonyabb tünényé a középkornak, azokban fejlett legfőbb tökélyre; más részről számban megfogyatkozva és a hűbérekben szenvedett veszteségei által erejében meggyöngítve, a párt- és magánharczok is megkevesbültek, mi neki szintúgy vált hasznára, mint a fejedelmeknek, kikkel eddig büntetlen daczolt, vagy a többi néposztályoknak, miket győrtört és kirabolt. Hogy legtöbb lovagvár a kereszthadak után épült, nem azt bizonyítja, mint némelyek vélik, hogy a nemesség visszaélései azokban új életet és erőt nyertek; hanem inkább azt, hogy az *eszmé és szellem uralma* fenyegetni kezdő

az erőszakot és hatalmaskodást, s ez erejének fogyatkozásában a várakban keresett menedéket.

Megbecsülhetlen volt a kereszthadak befolyása ipar-, kereskedés- és tengerészetre, melyek olyan lendületet kaptak, milyent még ez ideig soha. Már magok a hadi készülétek hatalmasan serkenték az ipar minden ágát, egészen más fölszerelésre levén szükségök a vitézeknek oly messze földön küzdendő harcaikban, mint honi párttusáikban; keleten pedig új életszükségekkel ismerkedének meg, melyeknek kielégítése egyik fővágányát képezte az élvsovár európaiaknak. És ez már maga is roppant pénzüsszegeket hozott forgásba; de sokkal többet még a kereskedés, mely a kereszthadak folytán új irányt, bámulatos élénkséget és kiterjedést nyert. Mozgásba jött minden partvidék, főleg pedig a földközi tengeren, hol előbb csak gyéren vitorláztak kereskedőhajók, mostantól kezdve pedig az éjszaki, balti és atlanti tenger hajósai is sűrűn látogatták azt. Megmérhetlen kincsek halmozottak össze Italia tengeri és kereskedő-városaiban, kivált *Genua*-, *Piza*- és *Velenczé*ben, melyek pénzért szállították a keresztéseket s ezek számára élelem- és hadiszereket, és hogy üresen ne térjenek vissza, kelet terményeivel rakták meg hajóikat, sőt azok hiányában földdel *Palaestinából*, mit azután nem csekélyebb áron adtak el itthon, mint a legritkább árucikkeket, minthogy mindenki sietett legalább annyi sz. földnek birtokába jutni, a mennyin csendesen nyughatott sírjában. A fekete tenger és *Syria* partjain árurakhelyek, új gyarmatok és városok keletkeztek, melyekben az európaiak fontos kiváltságokkal ruháztattak fel. Az élénk forgalom, mely ekként *Marseilletől* a *Tigrisig*, sőt *Tudela Benjamin*, *Marco Polo* és más üzerek utazásának következtében egész Keletázsiaig a legtarkább néphullámozást idézte elő, magával ragadta Európa szárazföldi városait is; főleg *Regensburg*, *Augsburg*, *Frankfurt* és *Köln* említendők, mint olyanok, melyek a tengeri városokkal kereskedelmi összeköttetésbe léptek, kelet árúit minden irányban tovább szállították, s az abból folyó haszonnak szintén részeseivé lettek. Csakhamar minden nevezetesebb piacon levantei árucikkek lőnek láthatók, melyek új életszükségek- és kényelmekkel ismertették

meg nyugatot; de egyszersmind új tevékenységre is sarkalták azt. Így emelkedett iparos és kereskedő jólétben s tekintélyben, s ez ismét önérzetet adott és vágyat polgári és politikai jog- és szabadságra. Még a *személyrabok* sanyarú helyzetére is megtevék hatásukat a kereszthadak, még pedig részben tüstént és közvetlenül; mert az uraknak félniök kelle, hogy azok rendre elhagyják őket, és a tábort, mely eddig csak a nemesnek volt kiváltságos tanyája, követik, ha zarnoki bánásmódjokat tovább is folytatják.

A kereszthadakig Európa népessége igen kevés kivétellel csak féktelen urakból s elnyomott szabadok- és személyrabokból állott. Még azon országokban is, hol egykoron szabad művész-, kereskedő-, iparos- és pórosztály létezett, az áldás-nélküli hűbérrendszer következtében mind erőszakosabbá vált nemesi hatalom által minden más néposztály szolgálásra vettetett; ott pedig, hová a római uralom soha nem hatott, szabad népről vagy semmit sem tudtak, vagy csak annyit, mennyit épen a viszonyok hatalma az urakra reáparancsolt. Még a középkor elején nagy különbséget találunk a szabadok és nem-szabadok számos fajai között; de a mint a hűbérrendszer tökélyre fejlett, úgy általa nem csak a föld, hanem a rajta lakó emberek szabadsága is megsemmített. A számtalan erőszakoskodás idő-jártával a társaság középosztályait majdnem egészen eltörlötte. A szabadoknak nem csak eladni lehetett szabadságukat, hanem arra ezerféle viszonyok által ösztönöztettek is, és ezen törvényesen gyakorolt öngyilkosságot leghathatósban előmozdította a nagy tömegnek megnevezhetlen anyagi és erkölcsi nyomora. Így lön, hogy a személyrabság oly kiterjedést és általánosságot nyert, milyent a hajdankornak senmi időszakában, semmi nemzeténél; a bánásmód is lealázóbb volt és kegyetlenebb, mint az ó-kor bármely népénél. Általában azon elv uralkodék, miszerint semmi hatóságnak sincs joga az úr és rabszolga közti viszonyokba avatkozni. A francia szokásjogok azt mondják, hogy a személyrabokkal úgy kell bánni, mint ingatlan vagyonnal; így „*eleven pénz*“, mi alatt rabszolgák és házi állatok értendők, ama sötét időkben törvényes fizetési eszköz volt. *Beumanoir Fülöpnél* pe-

dig azt olvassuk, mint elvitázhatlan jogot : „Uraik fölakaszt-hatják őket, mivel azok élve és halva az ő tulajdonaik, fogva tarthatják, ha nekik úgy tetszik, akár alapos okból, akár ok nélkül, mert ezért csak istennek felelősek.“ De semmi sem bélyegzi jobban azon iszonyteli korszakot, semmi sem beszéli világosabban, mint voltak minden erkölcsi és általánban minden emberi fogalmak lábbal tapodva és kigúnyolva, mint az úgynevezett „*ius primae noctis*“, és az, hogy a rabszolgának még házassága is minden magasabb fogalom nélkül hasonlónak tekintetett a barmok testi egybevegyüléséhez, minek csak puszta meggondolása is lázas ingerültségbe hozza minden érzéseinket. Azonban a tizenkettedik századtól fogva nevezetes változáson ment át a személyrabok sorsa, jóllehet teljes fölszabadulás a legnagyobb részre nézve most sem következett be. Miután az európaiak a kereszthadakban egészen más emberek-, erkölcsök-, szokások- és viszonyokkal ismerkedének meg, mint a milyenek hazájokban uralkodtak, s egyeseknél a nézet és eszmekör mondhatlanul terjedtebb lön; miután az urak szolgálkikkal egy célért harczolva, s velök ugyanazon bért érdemelve, azokkal isten előtt egyenlőknek is kezdék magokat tekinteni, és azokat emberiesb bánásmódban részesíteni, saját tapasztalásukból tanulván ismerni fogságuk idején a szolgaság jármának terheit : hazatérésök után személyrabjaikat is több-kevesebb szabadságban részesíték, egyik országban előbb, másikban később, a mint a szerzett tapasztalások erősebb vagy gyöngébb nyomokat hagytak hátra, vagy az új viszonyok fejlődésében nagyobb-kisebb szorultságba jöttek az urak; mert a fölkeltezt jobb érzés mellett a kényszerűségnek is maradt elég teendője. Majd a magasabb hűbérpénz készte az eddig tunya tétlenségben vagy rablásból élő urakat személyesen kezelni mezei gazdaságukat, mivel a személyrabok élelmezését nem győzték többé, és szabadon bocsáták azokat; majd mint haszonbér-
 lőket alkalmazták őket, mivel a gyakori éhség miatt cél-szerűtbb földmivelésről kelle gondoskodniok, és a tapasztalás megmutatta, hogy az csak a szabad birtokjog mellett dlszlik : míg más országokban csak a fenyegető állás, mit

a jogtalan néposztály sanyargatói ellenében elfoglalt, tudta reábirni az urakat, hogy a rabigán könnyítsenek. Így keletkezett az előbbinél sokkal szabadabb *földművelő-osztály*.

A személyrabok sorsánál nem sokkal volt kedvezőbb a polgári osztályé, még oly városokban is, melyek hajdan nevezetes jogok- és kiváltságokban részesültek. A hűbérrendszer itt is megtette hatását; némely városok lakói tökéletes szolgálásra vettettek, míg mások egykori jogaiknak alig némi romjait tudták megmenteni. Hogy azon idők általános jogtalan és utálatos állapotáról fogalmunk legyen, olvassuk *Guibert* apát emlékiratait, ki a tizenkettedik században panaszkodik, hogy az adóköteles városiak csak egyszer fizetik már évenként uraiknak az adót; olvassuk a kiváltságos okleveleket, melyeknél fogva az urak a magok városainak a községi jogot eladták. E levelekben foglalt szabadalmakból látjuk: hogy pöreikben még barátságos egyességre sem léphettek egymással, mivel az úr így elvesztette volna az ítéletért neki járó díjt; hogy gyermekeiket csak különös engedelem mellett taníthatták olvasás- és írásra; termékeik fölöslegét szintén csak engedély mellett adhatták el másnak mint uraiknak; az özvegyektől megtagadtatott a jog magok, az apáktól gyermekeik sorsa fölött rendelkezni stb. E kiváltságos levelek közül egy sem kelt a kereszthadak megindulása előtt, mely történeti tény ugyan még nem elegendő ok, hogy a szabad városok keletkezését is azok következményének tartsuk; de kétségkívül elég bizonyíték arra, miszerint áldásosnak mondhasuk a hatást, melyet a szabad polgári osztály fejlődésére gyakoroltak. Tagadni nem lehet, hogy a középkori szabad városok nagy részt a római municipalis városokból eredtek; mert azon országokban találjuk először, melyek egykor Rómát uralták, s midőn a fejedelmek és urak a birtokukban volt városoknak pénzért vagy politikai czélokból szabadságleveleket adtak, nem új kiváltságokban részesítették azokat, hanem csak az elraboltakat adták vissza nekik: de tagadhatlan marad az is, hogy a kereszthadak nélkül sem oly gyors és általános nem lett volna a városok emelkedése, sem oly tartós szabadságuk megalapítása. Ehhez jólét és

önérzet kellett; az elsőt megadá az újonan ébredt iparüzleti és kereskedelmi szellem, s ebből aztán, mint mindenkor és mindenütt, önként következett a másik. Bizonyosságul erre az olasz városok szolgálnak, melyek jogaikból kiforgatva, már a császárnak már a féktelen nemességnek voltak martalékai, míg nem a kereszthadak által meggazdagodva függetlenségöket vagy békés úton pénzen vásárolták meg, vagy erőhatalommal küzdötték azt ki magoknak. Az olaszok ezen törekvése nem maradt utánczás nélkül; előbb egyenként, majd szövetségekbe csatolva látjuk minden nyugateurópai országban a kitünőbb városokat az általánosan elterjedt jogtalanság és közbátortalanság ellen saját erejükben segedelmet keresni. Hiába küzdöttek az egyházi és világi hűbérurak ezen általok veszedelmesnek bélyegzett újítások ellen; a természeti és észjog általánosan fölébredt érzete, és az erő, mit jólét és kölcsönös csatlakozás adott, nem tűrt többé elnyomást és méltatlankodást azok részéről. A városok egy vagy más módon lerázták az őket terhelő igát, s eddigi elnyomóik ellenében szabadok levének; zsarnokvárakat nem tűrtek többé szomszédságukban; elvonták magokat a hűbérurak önkényű törvényszolgáltatása alól, s ezt szintúgy mint a község minden ügyét magok kezelék.

A népvizonyok ezen szerencsés fordulatóval kezdődik Európa újjászületése. A személyes szabadság és vagyonbiztosság csaknem csodaerővel indított mindent haladásnak, virágzásnak. Földmívelés és ipar, előbb személyrabok által üzetve, mostantól fogva szabad embereknek lön foglalkodása, és az öntudat, hogy szorgalmoknak gyümölcseit magok fogják élvezni, tevékenységre sarkalá testi és lelki erejüket; mocsárok virányokká, vadonok kertekké alakultak át, s hegyen és völgyön értelem és iparkodás nyomai látszatának. A régi, valamint a görögök- és araboktól eltanult új iparágak nagyobb tökélyre vive, egész a gyáriparig emeltettek, s készítményeik nem csak Európában, hanem ezen kívül is nagy kelendőségnek örvendettek; az ipar azon ágaiból, melyek csak a szükségét elégítik ki, igen hamar olyanok is fejlődtek, melyek az élet kényelmének tesznek szolgálatot, vagy a műízlést mivelik. A kereszthadak által a classicaí ó-kornak

Görögországban és a szigeteken még fenlevő szép műremekei ismeretesbek lettek, s közölök több Italiába hozatván, mintegy kárpótlásul a barbárok által ott szétromboltakért, mintául szolgáltak a később oly nagy tökélyre fejlett olasz festészet-, szobrászat- és építészetnek. Városok és faluk szebb alakot öltöttek; munka és szorgalom, majd egy ezredéven át csak a rabszolganak osztályrésze, ismét becsülve lön; iparos és kereskedő a henyességbe és pazarlásba merült nemességnek kincselével meggazdagodva, tekintélyt és hatalmat nyert; népiskolák és fensőbb tanintézetek keletkeztek körükben, melyek a hajdani classicismust, a szabad érzés és gondolkozás ezen egyedüli tárházát, újra megnyitották, s ez által a zsarnok hűbérrendszernek halálos dőfést adtak. A polgárnév ismét díszes lön és keresett, s a nemesség részint kényszerítve, részint a városok falai közt uralkodó bátorlét és jogállapot, s kellemesebb élet által édesgetve, vagy állandóan, vagy legalább az évnek bizonyos szakaiban ott vön lakást. Ekként a városok népessége, ereje és tekintélye rendkívül gyarapodott, és a fejedelmi hatalom s tekintély fölemelésének az engedetlen hűbérurak irányában épen oly hatalmas tényezőjét képezték, mint az anyagi jólét-, szellemi haladás- és erkölcsi tisztaságnak, mely békés foglalkozásaikból nemzetekre áradt.

De nem csak az ipar, kereskedés, tudomány és művészet terén, nem csak saját jogaikérti harcokban, hanem a közszabadságérti küzdelmeknél is első sorban látjuk a kiváltságos városokat. Miután függetlenségök külsőleg az urak ellenében biztosítva volt, sajátos mozgalom kezdődött belséjükben, melynek közelebbi célja a patriciusi előjogok korlátozása, vagy inkább a kormányhatalombani egyenjogúság nemességgel és papsággal; távolabbi pedig az önállóság vala, minthogy az ő erejük és gyámolításuk által megerősödött fejedelmi hatalmat itt-ott már ellenségesen láták magok ellen fordulni. A polgári és politikai szabadság szelleme, mely tápot s erősséget a városokban nyert, a föld népe közé is elhatott, és csakhamar egész tartományok önkényt nem tűrő és szabad alkotmány után törekedtek, mely törekvést a kiváltságos városok telhetőleg segíték, mivel magokat a fejedelmek ellenében meg kellett erősíteniök, kik a szabadságot és

jogokat, mikre a városok vergődtek, a trón felségével és hatalmával megférhetlennék tartván, az általánosan fölkellett szabadságérzet elnyomására ismét az aristocrátiához kezdének csatlakozni. Így lön, hogy a városok hatalma már a középkor vége felé sok helyütt megtörtetett, szabadalmaik korlátoltattak vagy el is vétettek, legnagyobb kárára nem csak a népek jólétének s őket a természeti és észjog szerint megillető alkotmányos szabadságnak, hanem magának a fejedelmi hatalomnak is, mely bennök mindig erős támaszt találhatott volna az egykori vazallok újra növekvő követelése ellen. A szellemi szabadságot azonban és fölvilágosodást, mely a polgári mellett szintén a városokban kezdett fejlődni, nem sikerült többé elnyomni.

Ily nagyok, ily terjedtek, és az európaiakra nézve megmérhetlen fontosságuk valának a keresztadak eredményei, úgy, hogy a nyugatrómai birodalom megdőlésétől egész napjainkig csak kevés eseményt mutat föl a történetirat, melyek oly jótékony hatást gyakoroltak volna az emberiségre, mint azok. Pártszellem nélkül, egészben véve és egy magasabb szempontból kell azokat vizsgálni, hogy érdemeik méltánylásában tévútra ne vezetessük magunkat. Ne vádoljuk *Remete Pétert* és más ehhez hasonló ihlettségű férfiakat, kik azok előmozdítására hatottak; mert nevezze bár őket felvilágosult korszakunk rajongóknak, azok mindig tiszteletre méltó tünemény maradandnak a gondolkodó ember előtt, ki nem lát bennök mást, mint istennek választott eszközét egy nagy-szerű átalakulásra.

A BUDA-VÁROSI JOGKÖNYV,

leginkább jogi és államgazdászati szempontból.

Olv. nov. 7. 1859.

KARVASY ÁGOST lt.

Minél ritkábbak a városaink középkori életét és jogi állapotjokat híven rajzoló és előnkbe tüntető írásbeli emlékek, melyek a mostoha idők viszontagságait átélvén reánk jutottak, minekutána számos oklevél és egész levéltárak részint a törököknek a hazánkban hosszú időig tartó pusztításai és sok helynek általok elfoglalása és feldúlása, részint a nem ritkán dühöngő polgári háború következtében örökre elveszték, annál nagyobb becset kell tulajdonítanunk oly emlékiratnak, mely honunk hajdani fővárosának Budának, mely iránt minden igazi magyar a fényes múltja miatt legmélyebb kegyelettel viseltetik, középkori municipalis élete, jogi és államgazdászati állapotja felett világosságot derít, és az akkori városi életet, a lakosok szokásait tökéletesebben, mint bármely más oklevél tükrözi előnkbe, és ilyen írásbeli emléket bírunk Buda városának hajdani jogkönyvében vagyis az „Ofner Stadtrecht“ című codexben, mely Zsigmond király alatt, kiről mint akkoron uralkodóról egynéhányszor benne érintés történik, (Sigmund zu der Zeit chunig zu Ungarn), hihetőleg Buda városának akkori jegyzője vagy valamely tanácsnoka által, vagy saját használatára, vagy, mint az akkor gyakran történt, a városi tanács meghagyása következtében, német nyelven szerkeztetett; tartalmát képezik a különféle törvények és szabályok, melyek a város jogi életében sinormértékül szolgáltak, ezen törvények és szabályok, melyek cikkelyekbe vannak sorozva, részint királyi kiváltságokon, (IV. Bélától kezdve egész Zsigmond királyig), melyekre a codexben gyakran hivatkozás is történik, részint municipalis intézkedéseken és régi szokásokon, részint külföldi jogkönyvekből kisse-

dett, részint országos törvényeken is alapúlnak, úgy hogy nem lehet kételkedni, hogy ezen jogkönyvben a legrégebb egész a városok honunkban alapításáig felérő szokásoknak elemei magokat fentartották, azért e jogkönyv mindazoknak is hasznos szolgálatot teend, kik a városi polgárok jogai történeti fejlődése előadását magoknak feladatúl kitűzték.

Ezen codex, mely tehát oly nevezetes jogi emlék hazánkban, 441 cikkelyt foglal magában, és ezek részint a közjogra és városi municipalis életre, részint a magán és büntető jogra és törvénykezési eljárásra, részint a közrendészetre iparra és kereskedésre vonatkoznak, de ezen cikkelyeknek egymásutáni elrendezésében azoknak tartalmára tekintet épen nem volt, mert a különféle tartalmú cikkek valamint a mi corpus jurisunkban a legkülönfélébb tartalmú törvények is egymás közé vegyítve találhatnók.

Ezen jogkönyv hazánk minden eddig ismeretes joggyűteményeinek legrégebbike, és Verbőczynek igen ismert hármas könyvénel is körülbelül száz évvel régiebb.

E codexről két kézirat maradt fen, az egyik a pozsonyi evangélikus lyceum könyvtárában létezik, a másik boldogult Frank Ignác egyetemi jogtanár birtokában volt, ez utóbbi hajdan mint a rajta levő 1560-ik évből származó írásból kiteszik, Cromer Kassa városa akkori jegyzője tulajdona volt.

Az első kézirat után e codexet a tudományos szelleméről hazánkban mindig jó hírben álló pozsonyi evangélikus lyceumnak két érdemes tanárai, t. i. Michnay András és Lichner Pál, kiknek legnagyobb háladatossággal e miatt le vagyunk kötelezve, 1845-ik évben sajtó útján kiadták, egyik kinyomtatott példány birtokában az egyetemi könyvtárunk is vagyon; de ezen codex létéről kevés embernek, mint azt saját tapasztalásomból tudom, van tudomása, és még kevesebb ember létezik, a ki azt olvasta volna, vagy a ki azt foganattal is olvashatná, mert az akkori német nyelvnek a mostanitól nagy különbözése miatt e codex érthetésére különös és hosszabb tanulmányozás szükséges, és csak ilyen tanulmányozás útján lehet ezen codex igazi tartalmát mintegy lassanként kiaknázni.

Ezen tanulmányozást tehát már hosszabb idő óta foglalkozásom kedves tárgyának választottam, és megvallom, hogy

minél jobban haladtam e nevezetes codex tartalma kiaknázásában, és értésében, annál nagyobb lett örömem, és annál nagyobb bámulattal és kegyelettel ragadtattam el e codex iránt, azon szilárd és a mellett aránylag igen szelid szellem miatt, mely az akkori kor keményebb jelleme daczára ezen codex rendeletei legnagyobb részét átlengi, nem különben mint azon élénk községi élet, helyes municipalis szerkezet, a köz ügyeknek életrevaló kezelése, továbbá Buda városának akkoron külfölddel üzött virágzó kereskedése, és a kézművességeknek kebelében jelentékeny fejlődése miatt, melyekről e codex tanuságul szolgál.

Hogy tehát e codex tartalmával hazánkban minél többen ismerkedjenek, és ezáltal mások is ösztönt kapjanak ezzel foglalkodni, és e codexet tán még nagyobb sikerrel mint én kiaknázhassák, felőle értekezést írtam, melyet ezennel a nagyon tisztelt Akademiának bemutatni szerencsém vagyom.

Ezen értekezésemben a codexben foglalt anyagot azon főtárgyak szerint, melyekre vonatkozik, elhelyezni és rendbe hozni iparkodtam, és így értekezni fogok a codexről legelőbb köz és municipalis jogi azután magán és büntető jogi és azután államgazdászati szempontból, végtére Buda város akkori lakosainak életéről és nemzetiségi viszonyairól is némileg érintést teendek.

A közjogot és municipalis életet illetőleg e codex tartalmából említésre méltók következők: Buda városának szokásos joga volt, miszerint a királynak koronázása alkalmával a városnak bírója egynéhany tanácsnoka és előkelő polgára Székésfejérvárott a templom ajtaját felvértézve őrizték mindaddig, míg a koronázásnak vége nem volt, és innen a királyt a lakásáig kísérték.

Ha a király valamely útjából visszajött Budára, az egész népesség nagyja apraja minden templom és kolostor papságával égő gyertyát kézben tartván ment elébe, miből kiteszik a tisztelet, melylyel a városi népesség a királya iránt viseltetett.

A hírnökök, kik a városnak a hírt meghozták, hogy a királyné viselős állapotban van, vagy gyermeket szült, jól fogadtattak, és megajándékoztattak.

A város évenként a királynak 4000 forintot aranyban fizetett, (mely összeg az akkori időben nem épen csekély vala), azonkívül a város évenként a királynak tartozott adni 21 márkát ezüsből készített különféle edényekben, a tárnokmesternek pedig a város évenként 15 forintot fizetett.

Mindezen adóknak egy harmadát Pest városa, mely akkor Budával úgy látszik egy községet képezett és Óbudának neveztetett, (holott a mostani Óbuda neve akkor Eczelburg vala), fizetni tartozott.

Az adó kivetését a városi tanács a polgárság által választott 24 éltebb és jámbor polgárral együtt eszközölte; ezeknek kötelességek volt az adót, tekintettel a polgárok birtokára és különösen a birtokukban levő bor mennyiségére, melynek eltitkolására büntetés volt szabva, lelkiismeretesen kivetni.

Mindennek, kinek Budán háza volt, kötelessége volt az adóhoz járulni, ha másutt lakott is.

A király rendkívüli szükség esetében is rendkívüli adót vethetett ki az egész városra, és ennek viselése alól a plébánoson és városi jegyzőn kívül, senki, még a bírák és a tanácsnokok sem voltak kivéve; felosztása ezen adónak, úgy mint a rendes adónak történt.

Áttérünk a városnak municipalis életére. A városi igazgatás élén álló bíró évenként újra választatott, és ezen jog már IV. Béla király kiváltságán, (melyben ezen szavak fordulnak elő: „ut majorem villae sibi eligant“) alapszik, nemkülönben a tanácsosok is évenként választattak, és a választási jogot mind a bíró- mind a tanácsnokokra nézve minden birtokkal ellátott polgár gyakorolta; ebből kitetszik, hogy a városi szerkezet akkor sem volt túlságos demokratiai alapon nyugvó, mert csak a birtokkal ellátott polgárok bírtak választási joggal, továbbá, hogy még is nevezetes különbség létezett a városok akkori és a későbbi szerkezete közt, és a városi tanács a polgárság ellenében még oly zárt kört nem képezett, melyre későbben elfajult, és tehát a városi szerkezet akkor közelebb állt a hazánkban oly sokáig divatozó megyei szerkezethez.

A választás a városház előtti piacon történt; a tanácsnokokra nézve említésre méltó, hogy külön választás történt

a német, külön a magyar polgárok által, és pedig a németek 10, a magyarok 2 tanácsost választhattak.

Büntetés volt határozva az ellen, ki bírónak vagy tanácsosnak választatván e hivatalt elegendő ok nélkül elfogadni vonakodott.

A tanácson kívül esküdt polgárok ugyanazon módon, mint a bíró és a tanácsnokok választattak, és pedig minden mesterség közül ketten, úgy hogy ilyformán minden mesterségnek ezen esküdt polgárok közt képviselői voltak, ezen esküdt polgárok képezték az úgynevezett választott polgárságot, és ezeknek szükség esetébeni összehívására a bíró a harangot a város házán félrehúzatta, büntetés volt szabva az ellen, ki ilyenkor a város házán meg nem jelent.

A bíró a tanácsnokok és esküdt polgárok közül úgynevezett pénzbírót (Geldrichter) választhatott, ki csupán 40 foriton túl nem terjedő pénzadóssági ügyekben ítél, ezen somma felett a bíraskodhatás már a városi törvényszéket illette.

A külvárosokra nézve is némely személyek mint kisbírák, kik különösen a bátorságra a külvárosokban felügyeltek, és a hegyen székelő tanácsnak alá voltak rendelve, választattak; a codexben három ilyenről fordul elő említés, egyikről a hegy alatt, másikról sz. Péternél, a harmadikról Zeiselpüchelnél; miből kitetszik, hogy Budán akkor már külvárosok léteztek.

Az ó-budaiak azaz pestiek Budának esküdt polgárai közül bírónak feltétlenül azt voltak kénytelenek elfogadni, kit Buda városának tanácsa nekik adott; ebből kitetszik, hogy Pest akkor mindenre nézve kisebb fontossággal bírt Budánál.

A bírák és esküdtek tulajdonságira nézve a codex egyik cikkelye négyet kívánt, t. i. bölcseséget, igazságot, lélek-erőt és istenfélelmet, és az igazság mikénti szolgáltatására nézve egy cikkely igen humanus elvet állít fel, melyet érdekes lesz eredeti szövegében idézni:

Grausam ist die Gerechtigkeít

Wird sie nicht gefügt mit Mildigkeít.

A városnak jegyzőjét (Stadtschreiber) valamint a plé-

bánost a bíró és a tanács a község tudtával és akaratával választották, a plébánosnak választása az esztergami érseknek megerősítés végett felterjesztetett.

A bírónak, jegyzőnek, tanácsnokoknak és esküdteknek hivataluk kezdeténél esküt a codexben levő minta szerint kellett tenni.

Volt a városnak már külön telekkönyve is, melybe minden szerződések, melyek által a telkek másra átruháztattak, valamint az örökösödések is beíratottak; ezen könyv a jegyzőnek kezénél volt, ki maga mindazáltal a bíró tudta és akarata és két három tanácsnok jelenléte nélkül mit sem írhatott abba, és ki ezen telekkönyv felett külön lajstromot tartozott vezetni; a jegyzőnek díjai a különféle kiadványokért is a codexben meg vannak határozva.

A bíró és a tanácsnokok csak egy évre választottak, a választás mindig sz. György napján történt.

A választott bíró a városban körmenetet tartott és mindenik ember köteles volt ötet a házánál jól fogadni.

Az év múlva a bíró és a tanácsnokok lemondani kötelesek voltak; a formula, mely a lemondásnál használtatott és melyben a polgárságnak köszönet fejeztetett ki a bizodalomért, a codexben található, e lemondás után a község részéről is köszönet mondatott egy egyén által, ezen lemondás a városház előtti piacon történt a nagymise után, mely a boldog-asszony templomában tartatott.

A városi polgárjogot senki sem nyerte, ki nem volt feddhetetlen életű, és kinek nem volt kis birtoka (geerbter mann) vagy ki mellett birtok hiánya esetében senki sem kezeskedett.

A bírónak a tanácscsal egy hétben háromszor kellett összeülni bírászkodás végett, t. i. hétfőn szerdán és pénteken, szombaton pedig tanácsülést kellett tartani a főegyház az ispoták kolostorok és a többi egyház ügyeiben.

Szinte a pénzbírónak is, ki kisebb adóssági ügyekben ítelt, egy hétben háromszor és pedig ugyanazon napokon kellett bírászkodni; ki ítéletével meg nem volt elégedve, a városi törvényszékhez hivatkozhatott.

A városnak békességét semmi módon nem volt szabad

megzavarni, és büntetések voltak határozva azok ellen, kik zenebonát okoznak vagy lázító gyűléseket a tanács ellen tartanak.

A plébánosnak joga volt a szolgálai által minden neki járó tartozásokat a polgároktól behajtani, mi ha nem sikerült, a bíróság neki segítségére lenni tartozott.

A felebbvitel a polgári perekben történt a tárnokmesterhez.

A codex egyik czikkelyéből kitetszik, hogy a jobbágyoknak akkor még szabad költözési joguk volt.

De hogy a városok akkor az országgyűlésen képviselői joggal már bírtak volna, az semmi czikkelyből ki nem tetszik; miből következtetni lehet, hogy akkor ezen joggal még nem bírtak, mert meg sem lehetne fogni, hogy ezen fontos jogról e codexben említés nem történt volna.

Áttérek most a magánjogra.

A magánjogot illető rendszabályok közül említésre méltók következők:

Mindenkinek szabad rendelkezési joga van sajátjáról, ha ép észszel bír, de árva figyermek 14-dik, árvaleány pedig 12-dik évi kora előtt semmit el nem adhat, sem el nem zálogosíthat javaiból.

Érintés történik azon esetről, ha egy nem rég férjhez ment nő a rendes idő előtt, vagy egy nő a férjének halála után a rendes idő után gyermeket szül; ily esetben t. i. az illető, kinek jogai azáltal veszélyeztetettek volna, az illető bíróságnál a gyermek törvényessége ellen panaszt emelhetett.

Az árvákról is már gondoskodva volt, mert ezeknek a tanács által gyámatya adatott.

Polgár a városban idegennek nem adhatta el házáat, kivévén ha ez a városban letelepedett.

Városi teleknek eladása vevése vagy elzálogosítása csak kiadott városi nyilván oklevél mellett történhetett, magános oklevél nem volt elegendő a birtokjog átruházására; ha valaki telket el akart adni, azt a városi törvényszéknél bejelenteni tartozott, mely azt három vásárnapon köz hírtette, hogy az, kinek tán azon telekhez jogai volnának, jelent-

kezhessék; ebből kitetszik, hogy a jogtartó biztosítására nézve, már igen czélszerű intézkedések léteztek.

A végintézet, mely a codexben Geschäftnek neveztetik, szóval vagy írásban a végintézetnek végrehajtója (Geschäftler) és tanúk előtt tétethetett; mind a két esetben a végrehajtónak és a tanúknak a végintézkedő halála után a tanács előtt megjelenni, az első esetben a végintézetet is elhozni, a másik esetben pedig szóval jelentést tenni kellett az egész intézkedésről; mind a két esetben a városi jegyzőkönyvbe is be kellett írni a végintézetet, és a végrehajtó tartozott 6 hónap alatt a végintézetet végrehajtani, ha azt nem tette, a bírónak joga volt a végrehajtót zálogosítani.

Ha valaki özvegyet és gyermekeket maga után hagyván végintézet nélkül meghalt, a vagyona egyenlő részekre felosztott az özvegy és a gyermekek közt, de szabadságukban is állt ezeknek osztatlan állapotban maradni, és ha ily állapotban maradtak, és egyik gyermek meghalt, annak részében az özvegy és a többi gyermek szinte egyenlően örökösödtek; de ha előbb osztozkodtak, és egyik gyermek meghalt, annak része a többi még élő gyermekeknek jutott, nem pedig az anyának; ebből kitetszik, hogy az osztatlan állapotban maradás a gyermekekkel az özvegyre nézve kedvező volt, és ezen kedvezményt a törvény alkalmasint azért kötötte össze azon állapottal, hogy az özvegy második házasságra oly könnyen ne lépjen, és azáltal a gyermekei örökösödését meg ne csorbítsa.

Szinte ha a férj a nejét túl élte, ő is a vagyonban a gyermekekkel épen úgy osztozkodott.

Ebből kitetszik, hogy az úgynevezett polgári közszerzeményi jog oly modorban, mint az későbbben a magyar jogban fejlődött, t. i. hogy polgárok közt a közszerzeménynek fele mindegyik házastárust és annak végrendelet nélkül elhalatában annak hátrahagyott gyermekeit illette, még nem létezett, mert az örökösödési jog csak egy gyermekrésze vonatkozott, és a közszerzemény és egyéb szerzemény közt, mely utóbbiban a későbbi magyar jog szerint az özvegynek is egy gyermekrészebeni örökösödésre joga volt, még a különbség nem létezett, de teljes viszonyosság uralkodott a férj és nő között örökösödési jogra nézve.

A városi községnek örökösödési joga örökösök és végintézet hiányában már fenállott.

Érdekes a szabály, mely a női hozományra nézve fenállt, gyakran t. i. a gyermeki korban levők közt is történt már eljegyzés, és hozomány köttetett ki, ha ily esetben egyike a gyermekeknek meghalt előbb mintsem a házasság létre jött volna, annak ki a hozományt ígérte, minden kötelessége megszűnt; ha a házasság létre jött, a hozomány az egyiknek halála esetében mindig azé volt, ki a másikat túlélte, kivéve ha erről előre lemondott volna, mely esetben a hozomány visszaesett a megholt rokonaira, ezen eseten kívül mindenik nő hozományáról, mely szülőitől vagy első férjétől reá szállott, korlátlanul rendelkezhetett életében és halál esetére, kivéven ha erről a férje kedvéért előre lemondott.

Továbbá azon szabály is állott fen, hogy a bíróságnak nem volt joga valamely nőt beleegyezésére felszólítani abba, hogy a férje az ígért hitbért elidegeníthesse, miből megint kitetszik, hogy a törvény mily bölcösen gondoskodott a nők sorsáról.

Az esetek is elő vannak számlálva, melyekben házasságból származó gyermekeket ki lehetett örökíteni, ha t. i. a gyermek háladatlan, ha üti szülőit, ha nyilvános fajtalan életet folytat, ha az igazi hittől elszakad, ha belőle játszó tolvaj rabló vagy pénzhamisító lesz, ezen esetek némileg hasonlítanak az osztrák polgári jogkönyvben foglalt kiörökítési esetekhez.

Fontos azon szabály, mely a gondatlan házasságok elkerülésére céloz, t. i. a még atyai hatalom alatt álló gyermekek a szülők tudta és beleegyezése nélkül házasságra nem léphetek; ha ezt még is tették, és e miatt a szülőkkel ki nem engesztelődtek, az örökségül eső részüket elvesztették; ha pedig az atya meghalt, a leánynak, ha férjhez akart menni, az atya legközelebbi rokonai, de nem a mostoha atya tanácsával kellett élnie.

Az elzálogosítás is már divatban volt; ha az adós annak idejében nem fizetett, az ingó zálognak birtokosa jogosítva volt azt három törvényszéki napon a bíróságnál árverésnek kitenni; ha a zálog így el nem kelt, a bíróság azt megbecsülte, és az adósnak 14 napot adott a zálognak beváltására, ha ez

ezen idő alatt azt be nem váltotta, a hitelező jogosítva volt a zálogot eladni, ha a követelés összege a becsárt felül haladta, a különbözetet az adós megtéríteni tartozott, de ha a zálog nagyobb értékűnek tartatott mint a követelés, a felesleg az adósnak visszaadandó volt.

Ha pedig valaki városi levél mellett ingatlan jószágot bírt zálogban, ezt ha az adós annak idejében nem fizette meg az adósságát, szinte 3 törvényszéki napon a bíróságnál árverésnek kitehette, ha a zálog el nem kelt, az megbecsültetett, és az adósnak hat hét és három nap adatott a zálog kiváltására, ha ez azt azon idő alatt ki nem váltotta, a zálogtartónak joga volt a zálogot vagy eladni vagy becsáron megtartani, ha a becsár kisebb volt mint a követelés, a különbözetet az adós fizetni tartozott, de ha nagyobb volt, a hitelező az adósnak azt megtéríteni köteles volt; ebből kitetszik, hogy a törvény mind a hitelezőnek, mind az adósnak érdekét egyaránt szem előtt tartotta.

Az adósságok miatt a személy elzárásának is volt helye; azon esetben, ha valaki több adósság miatt pereltetett be, elsőbbséggel a korábbi kölcsönző bírt, kivéve, ha az utóbbi kölcsönző zálogra kölcsönzött volna, mert erre nézve ennek elsőbbsége volt; hogy ezen esetet kivéve a régibb adósság elsőbbséggel bírt a későbbi felett, ez azon időben, midőn az adósságlevelek leginkább a jegyző által feltétettek, és tehát a keletre nézve hitelesek voltak, nem volt oly veszedelmes, mint ez mai napon volna, hol könnyű dolog egy későbbi kötelezésbe korábbi keletet beírni.

Pénzbeli adósságok bebizonyításánál két tanu is elég-séges volt; ha valamely hitelező az adóstól neki adott záloglevelet elvesztette, esküdni tartozott, a felett, hogy nem tudja hová lett, és hogy, ha találtatnék, az semmis és érvénytelen legyen.

A házi úrnak joga volt a bérlőt, ki annak idejében házbért nem fizetett, zálogosítani, de ha a bérlő kiköltözködött, a bért jog útján kellett keresnie.

Ha valamely bérlő, ki egy évre lakást vett bérbe, előbb költözködött ki, más bérlőt tartozott keresni, hogy a háztulajdonos a bérben kárt ne szenvedjen; ha a háztulajdonos a házat el akarta adni, a bérlők a kialakult időre maradhattak a házban.

Ki szőlőt vett bérbe, a gyümölcsnek és bornak bizonyos részének bérképen megadása feltétele mellett, az annak idejében tartozott a szükséges munkálatokat véghezvinni, különben elvesztette a maga részét a gyümölcsből és borból.

Ha valaki másnak marhát lovat vagy ruhát bér mellett kölcsönzött, akkor a bérbevevő azt mennyivel a bérlett tárgy a bérlet ideje alatt a használat által silányabb lett, nem tartozott a bérbeadónak megtéríteni, de igen is ha a kölcsönzés ingyen történt.

Ha valamely munkára munkások fogadtattak fel, azoknak bérök haladéktalanul fizetendő volt.

Talált jószágokra nézve is volt intézkedés, mert a találó 3 nap alatt tartozott azt beadni a bíróságnak, hogy a tulajdonosához visszakerülhessen, ha ezt nem tette, a tolvajhoz hasonlóan tartatott.

Az építésre nézve is léteztek törvények, így p. o. nem volt szabad úgy építeni, hogy valaki az ablakából a szomszédnak házába betekinthessen, a házfedél esővizét más ember fedelére vagy udvarára vezetni tilos volt, az esővíz csepegtetésére szükséges csatorna valamely háznál másodfél lábnyi hosszúságra előnyúlhatott az utczába, és ha a csatorna két házi úr háza mellett elfutott, mind a ketten tartoztak járulni annak kiigazításához; még a pervata építésére nézve is, hogy abból a szomszédra semmi kár ne háromoljék, intézkedés létezett.

Nem hiányzott az intézkedés a bitang marhára nézve; a ki az olyanra igényt formált, az tartozott az elveszett marhának ismertető jeleit színét korát a bíróságnál kimutatni.

Ha valamely marha másnak vetésében vagy szőlőjében kárt okozott, azt szabad volt megölni, de ha onnét már kiment, a megölés nem volt többé szabad, hanem a marhát a bíróhoz kellett vezetni, ki megbecsülvén a marha által tett kárt, ennek térítését a marha tulajdonosának meghagyta, az utóbbinak azonkívül pénzbeli bírságot a marhának lábai száma szerint kellett fizetni.

Ki állatokat p. o. majmokat, szarvasokat, kutyákat, rókákat tartott, melyek másoknak kárt okoztak, azon kárt téríteni tartozott, a károsított pedig jogosítva volt a kárt tevő állatot agyon ütni.

Senkinek sem volt szabad a fájának ágait a szomszédja telkére elterjedni hagyni, mert különben ennek joga volt, minden ágat, mely az ő légüre felett függött, levagdalni, ha azt nem akarta tenni, a tulajdonost arra kényszeríthette.

Az elévülés is már divatozott, de ennél mindazáltal a teleknek a birtokos által miképeni szerzése különbséget tett; ha a birtokos a telket vétel által szerezte, akkor annak ki azon telekre nézve igényt formált, kellett egy év alatt a vétel idejétől számítva a keresetet indítani, különben az elévült; de ha a birtokos a telket nem vétel útján szerezte, akár meddig bírta legyen a telket, az a tulajdonos jogait meg nem szüntette, és az elévülés itt be nem állt.

Ezen magánjogi törvények nagyobb része nem honi törvényeken alapúlt, a honi törvényhozás akkor keveset foglalkozván a polgárok viszonyaival, hanem nagy része ezen törvényeknek német jogkönyvekből, különösen az úgynevezett sváb- és szásztükrökből és a magdeburgi codexből át van véve.

Áttérünk most a szabályokra, melyek a büntetőjogra vonatkoznak.

A bírónak hivatalánál fogva el kellett járni a zsiványok, tolvajok és más rossz emberek ellen, szintúgy hivatalából köteles volt vizsgálatot tenni valamely emberölés következtében. Igen humanus szellemű a különböztetés, mely a különféle foglyok közt tétetett; mert szabály létezett, hogy a ki nem gonosz tett miatt, hanem más okból, p. o. adósság miatt elzáratik, a tolvajokkal ne tartassék együtt a bűdös szobában, és ezekkel együtt ne vitessék a törvényszék elibe a városházra; a bíró pedig ugyanazon ügyben bíró és tanu nem lehetett.

A gyilkosság mindig halállal büntettetett, és a halálbüntetés az úgynevezett káposztapiacson végrhajtatott.

A gyilkosságtól, mely alatt mindig szánt szándékkal és meggondolással elkövetett tett értetett, különböztetett az emberölés, mely valamely összeveszés és verekedés következtében történt, az emberölő enyhébb bánásban részesült, mint a gyilkos.

Az öngyilkos az akasztófa alatt temettetett el. Testi sértések- és csonkítások- valamint szóbeli szitkokért helye

volt pénzbeli büntetésnek ; ha a csonkítást elkövető nem volt képes fizetni, keze elvágatott.

Ki tolvajságról vádoltatott , ha az állítólag lopott tárgy egy fertónál kisebb értékű volt , az tisztító eskü által magát menthette a vád alól , de ha esküdni nem akart, nyilvánosan vesszővel veretett.

Ha pedig nagyobb lopásról vádoltatott valaki , annak nyolczad magával kellett esküdni az ártatlansága felett , ha azon szám létre nem jött , az akasztófára ítéltetett ; ugyanazon bánásban részesültek azok , kik erszényt elvágtak , a rabló pedig kerékre ítéltetett.

Valamely házba betörni , és a ház békéjét megzavarni , szigorú büntetés alatt meg volt tiltva.

Elégetési büntetés volt szabva a gyújtogatókra , valamint azokra kik hamis pénzt vertek , de a hamis pénzverésről vádoltattak magokat menthették , ha tisztítási esküt letettek nyolczad magokkal.

Büntetés volt szabva oly vendéglők ellen , kik tolvajokat , zsványokat szállásba fogadtak.

Érintés történik az eretnekekről , kik a keresztény valás ellen tanokat terjesztenek ; ezekről mondatik , hogy az egyházi hatalom alá tartoznak , mely azokat téríteni iparkodik , de ha megtörténnék , hogy ettől a világi hatalomnak büntetés végett átadatnak , elégettessenek.

Pénzbeli büntetés volt azokra szabva , kik a királynak pénzét el nem fogadták , vagy azt körül metélték.

A kettős házasságra nézve nevezetes törvény létezett , t. i. hogy azon esetre , ha az első feleség az egyházi törvényszéknél vissza kívánkozott a férjéhez , az egyházi törvényszék a házas feleket iparkodjék összeegyeztetni , de hogy ha a feleség panaszkodott a férje ellen a hűség megtörése miatt , és hozzá vissza nem kívánkozott , hanem jogszolgáltatást kért , akkor a férje fejét veszítse.

Ha cröszakos nemi közöskedés történt valamely hajadon személy ellen , akkor csak azon esetben büntettetett meg a bűnös és pedig fővesztéssel , ha a megbecstelenített leány , minél előbb a tett után rendetlen hajjal és véres ruhában a bíróhoz szaladt , de ha három napig a tett után hallgatott , már ki nem hallgattatott.

Ha pedig valamely leánynak, mely már nagykorú, beleegyeztével történt a nemi közlekedés, a tettes férjfi semmi büntetést nem kapott.

Nő, melyen erőszak követtetett el, szinte tartozott kiszabadulván a tettes kezéből zajütése által az embereket maga körül összecsesdíteni, és azokkal együtt a bíróhoz panasztétel végett elmenni, ha a bűnös ellen büntetést nyerni akart.

Rendelést foglal a codex a kerítő vénasszonyokról is, (melyeket die alten Höllenriegeln nevez), kik t. i. nőknek és hajadonoknak szobát nyitnak, és fajtalanságra alkalmat adnak, hogy t. i. azok zsákba tétessenek, és így a Dunába vetessenek; ugyanazon büntetés volt szabva oly anyák ellen, kik leányaikat bujaságra eszközül adják, valamint a vendégfogadósokra, kik házaikban a bujaságra alkalmat adtak.

Házasságban levő ágyasnők, ha más, akár házasság, akár nőtlen férj mellett találtattak, a városból eltiltattak, de hajadon személy felett, mely ellen bebizonyúlt, hogy más ember bujaságának eszközül szolgál, az öröknek semmi hatalmok nem volt. A rendes kéjleányokról humánus és szánakozó modorban történik említés, és azoktól minden méltatlanságnak eltávolítása ajánltatik (Dye freyen tochter seyn ein armes petrübtess und verczagtes gesinde nach sol man sye pehuten vor gevalt und vor unrecht).

A házasságtörés ellen különösen szigorú büntetés létezett, t. i. hogy mind a két házasságtörőnek számára az akasztófánál sír készíttessék, és abban azok elevenen eltemettessenek, és karó hajtassék át a testeiken, de a ki maga házasságtörő volt, az a házasságtörő neje ellen keresettel nem bírt.

Ha valamely asszony mint boszorkány (lipplerin) elmarasztaltatott, az először egy pénteken, mely napon legtöbb ember volt a piacon, létrára felmászni és azon reggeltől délig fejét hegyes zsidó kalappal fedve állani kénytelenített, ez feljegyeztetett a városi jegyzőkönyvben, ha másod ízben elmarasztaltatott, mint eretnek elégettetett.

Áttérünk most azon szabályokra, melyek a bírói illetőségre, és mind a polgári, mind a büntető perrendtartásra vonatkoznak.

A bírósági illetőségre nézve, meg volt állapítva, hogy a

budaiakat nem lehetett semmiféle perben, sem a király, sem a nádor, (ki grosse Graf-nak neveztetett), sem a tárnokmester elébe idézni, hanem egyedül csak a városi törvényszék elébe, az esztergami érseknek is csak egyházi ügyekben volt szabad bírászkodni.

Említve van a codexben, hogy a perekben a felebbvitel a tárnokmesterhez történik, melyről mondatik, hogy az ítéletei hozására tartozik a város bíróját és esküttjeit valamint más városok bíróját és esküttjeit is meghívni.

Divatban volt néha a választott bírák általi ítézés, de attól meg nem volt engedve a felebbvitel.

Meg voltak határozva a napok is, melyeken a városi bíróság összeülni tartozott, és pedig három nap egy hétben, de vásár idejében a törvényszéknek kétszer kellett napjában összeülni, és ilyenkor minden pénzbeli büntetés kétszer akkora volt, mint más időben.

Pénzbeli és pedig elég nagy büntetés volt szabva azok ellen, kik illetlen kifejezések által a törvényszéket sértik.

A ki más ügyében, mint ügyvéd (melyet procurátornak nevez a codex) fel akart lépni, annak írásbeli vagy szóbeli megbizással, mely a tanács előtt történt, el kellett lenni látva, a nélkül el nem járhatott az ügyvéd; az ilyen meghatalmazásnak ereje egy évig tartott, az ügyvédnek legalább 20 évesnek kellett lenni.

A makacsságbóli elítélés is divatban volt az ellen, ki a megjelenést a törvényszéknél elmulasztotta.

Azon elv is fel volt már állítva, hogy a vádló tartozik bebizonyítani, mert többek közt azon rendelet is fordul elő, hogy ha valaki a tulajdonjog miatt pert kezd, és mit sem bizonyíthat, akkor az alperes nem tartozik felelni.

Függőben levő pert nem volt szabad eladni. A tanúk ellen, kik vonakodtak bizonytságot tenni, büntetés volt határozva, a tanukat külön kellett kihallgatni; ha két tanú egymással ellenkezőleg vallott, akkor semmit sem bizonyítottak.

Az eskü különösen gyakran, mint bizonyítási mód alkalmaztatott, és az úgynevezett conjurátoroknak is helyük volt.

kik t. i. esküdtek, hogy az a mi felett másik esküdött, meggyőződésök szerint mind igaz.

Az eskü letételére az ünnepélyesség meg volt határozva, t. i. ki azt letette, annak fedetlen fővel kellett lenni, és a felsőbb ruhát a köpönyeget és az övet letenni.

Néha az ügyvéd is, ha a fele akadályozva volt, letehetette helyette az esküt.

A nőknek különösen azon joguk volt, az esküre nézve, hogy lakházaikban esküdhettek, és nem tartoztak e végett a városházra elmenni, de a kufárok e joggal felruházva nem voltak.

Párviadalt ítélet által határozni meg nem volt engedve, azon okból, mint állittatik, mert ez a lélek üdvösségének igen ártalmas, és pedig mind azoknak, kik azt határozzák, mind azoknak, kik vívnak.

Szinte a tüzes vas és forró víz általi bizonyítványt sem lehetett ítélet által meghagyni; ezen szabály már arra mutat, hogy már ekkor nagyobb felvilágosodás létezett, mint ezen időt megelőző századokban, melyekben, mint tudjuk, még ezen bizonyítási módoknak hazánkban helyök volt.

A templomok, temetők és isteni házak menedékhelyek voltak, szinte országos vásár és búcsúnapokon is mindenik biztos volt a befogatástól (es var freyung) mind addig, míg a vásár vége felé a harangfélreverés által jel nem adatott; de ezen menedéki jog korlátozva volt, mind az említett helyeken, mind az említett időben, mert egyedül azok élhettek menedéki joggal, kik becsületes dolog miatt (umb erliche sach), ilyen volt p. o. pénzadósság és kisebb sértések, de nem gyilkolás miatt estek volna az elfogatas alá.

Áttérünk most a codexnek azon foglalatjára, mely a nemzetgazdászatra vonatkozik.

Hol a városi élet kifejtettebb, a népesség legnagyobb részét a kézművi és kereskedési osztály képezi, és e tekintetben a codexből kivehető, hogy azon időben, midőn e codex íratott, Budán valamint művészekben és mesteremberekben, úgy kereskedőkben sem volt hiány, és tehát az ipar és kereskedés az akkori időhöz képest szép fejlődésnek örültek; mi a kézművéseket illeti, érintés fordul a codexben elő az aranyművesekről, aranyverőkről, fosztészekről, gyógyszerészekről,

sebészekről, mészárosokról, vadak árulóiról, halászkokról, csi-szárokról, kovácsokról, kerékgyártókról, késcsinálókról, harangöntőkről, bádigosokról, bodnárokról, esztergályosokról, lakatosokról, asztalosokról, ijcsinálókról, timárokról, kötélgyártókról, szücsőkről, posztókészítőkről, keztüésekről, ötvösőkről, tarisznyacsinálókról, molnárokról, végtére szabók, vargák és pécek különféle nemeiről.

Mindezen mesteremberek cézékbe voltak osztva, és általában az akkori korszakban mindenütt divatozó czéhszellem lengi át az egész kézművi szerkezetet; a különféle cézékhez tartozó mesteremberek jogai, valamint az egyes mesterség körébe tartozó munkálatok is ki voltak szabva, és büntetések voltak határozva az ellen, ki a szabott korlátokat áthágván más mesterséghez tartozó munkákat elvállalt, szinte mindenkinek csak egyféle mesterséget vagy kereskedést volt szabad üznie, hogy így mindenkinek élelmezése biztosíttassék.

Ezen cézék még más foglalkozásokra is terjedtek ki, mint p. o. a vízhordókra, teherhordókra, hajósokra és kufárokra, ez utóbbiaknak száma és ülési helye is pontosan meg volt határozva, ilyen hely volt a várban a boldogasszony temploma körül, továbbá a szombat-mai bécsi-kapu mellett, és a mészárszékek mögött, továbbá a hegy alatta sz. Pétertemploma mellett és a Zeiselpüchel nevű külvárosban; meg volt határozva, hogy mindenik helynél hány kufár és azok közt hány magyar, hány német árulhat; a kufároknak is különféle nemei fenállottak, t. i. a gyümölcsre, a zöldségre, a fűzelékekre, egyéb növényekre, az aprómarhára nézve, és egyik nemű kufárnak nem volt szabad a maga neméhez nem tartozó czikkeket árulni.

A mesterségekre nézve rendőri intézkedések is léteztek a köz jó és egészség tekintetéből, így p. o. a mészárosok csak a Duna mellett levő vágóházban vághattak le marhát, a mészárosok czéhmestereinek ügyelni kellett, hogy a mészárosok naponta elegendő hússal el legyenek látva, és hogy a mészárszékekben az árulás végett tartott hús tiszta és nem romlott legyen, a halászkok csak élő halakat árulhattak, mind a mészárszékeknek, mind a halászkoknak és vadárulóknak bizonyos helyök volt.

Más helyekből jövő mesterembereknek, kik Budán le akartak telepedni, oklevéllel el kellett lenniök látva.

A kül kereskedést illetőleg, az arra vonatkozó czikkelekben a középkort jellemző egyedárussági szellemre, szűkeblü előítéletekre, és a szabad mozgást gátló korlátokra találunk; így többek közt Buda városának árumegállítási joga (Stappelrecht) volt, mert minden kocsinak és hajónak, mely árukkal Buda város határába jött, az itt létező rakhelybe kellett menni, és az árukat itt kellett eladni, vagy kicserélni, máshová az országba azokat vinni szabad nem volt, és az ellene cselekvő minden áruit elvesztette; ezen jog érintésénél különösen Zsigmond királynak, ki Budának az ország rovására igen kedvezett, kiváltságára történik hivatkozás; ez okozhatta, hogy Budán élénk és virágzó lehetett a kereskedés, érintetik is a codexben, hogy temérdek sok kocsi és áru Erdélyországból, Horvátországból, Lengyelországból, Bécsből és a Németbirodalom egyéb vidékeiből, továbbá Olaszhonból, különösen Velenczéből érkezett, de Budának ezen előjoga ártott az ország többi vidékeinek, a mennyiben azokat kényszerítette a nekik szükséges árukat a budaiaktól a második kézből vásárolni.

Az idegen kereskedők, kik Budára jöttek, különben is meg voltak némileg szorítva, így p. o. többek közt abban, hogy azok nem vehették élelmöket a lakásukon vagy boltjaikban, hanem nekik kellett e végett valamely vendéglőhez menniök, alkalmasint, hogy a budai vendéglőknek nyereségök legyen; ugyanazoknak nem volt szabad tulajdon mérlegökkel élni, hanem a városi köz mérleggel kellett élniök.

Az idegen kereskedők, az árúk mennyiségére nézve is, melyen alól el nem adhattak, meg voltak szorítva, így p. o. a czukornál tíz fonton alól el nem adhattak, az idegeneknek nem volt szabad az itten vett portékákat Magyarországban eladni, hanem kötelesek voltak azokat más országokba kivinni; mindezekből kitetszik, hogy a város a maga polgárai hasznára tekintett egyedül, és azoknak mintegy egyedárusságot iparkodott szerezni.

Továbbá idegen, ki itt tartzkodott, csak alkusznak közbenjárása mellett vehetett valamit Budán, városi lakos idegennel kereskedési társaságban nem lehetett; hogy pedig az idegen a kötelelességeit és a fenálló korlátokat ismerje, min-

denik vendéglő az idegen kereskedővel, ki nála beszállásolt, a városnak rendjét és törvényeit a kereskedésre nézve büntetés alatt közleni tartozott.

A mi a belkereskedést illeti, a kereskedésnek nyithatása a városban is különös engedélyezéshez volt kötve, és ezen engedélyt a bíró a tanácsnokok és a kereskedők adták; a folyamodótól kívántatott, hogy a kereskedést tanulta legyen (er soll ein wohlgelernter Mann sein); az engedélyt elnyerőnek 10 márka ezüstöt kellett fizetnie, melynek egy része a bírónak, másik a tanácsnokoknak, a harmadik az akkori kereskedőknek jutott; továbbá említésre méltó, hogy Buda városának lakosai az egész országban minden vámtól mentesek voltak.

A kereskedőknek, kik boltosoknak (Gevellbherren) is nevezettek, csak a boltjaikban és különben sehol sem volt szabad áruikat eladni; és pedig még IV. Béla király kiváltságos levele szerint, különbség volt már a különféle kereskedések közt, és tehát osztályos kereskedések léteztek, mindenik osztálynak meg voltak határozva a maga áruai, a különféle portékák mérésére is különféle nemű mértékek meg voltak állapítva.

Megesketett alkuszok (Unterkeuffel) is már léteztek, ezeknek tanuságai a törvényszékek előtt az előttök kötött üzletekre nézve bizonyítási erővel bírtak, ezeknek kötelességek volt híven szolgálni a feleknek és az árúk marhák és a többi eladandó tárgyak igazi tulajdonságait előadni, a fáradságuk után járó díjaik is meg voltak határozva, kötelessége áthágása esetében az alkusz elvesztette hivatalát.

A kereskedési könyveknek is volt már bizonyítási erejük, de nem korlát nélkül, hanem csak egy márka erejéig, és nem felebb, kivévén, ha az adós maga írta az adósságát a kereskedő könyvébe.

Az arany és ezüst pénz értéke vizsgálása végett külön személy volt fel állítva.

A zsibárosoknak nem volt szabad még nem használt árukat eladásra készen tartani, valamint a szücsöknek nem volt szabad avúlt használt árut új gyanánt árulni.

Két napon a hétben héti vásár volt, és pedig szerdán a

a németeknél a boldogasszony temploma előtti piacon, pénteken a magyaroknál a sz. Magdolna egyház körüli piacon (mai díszpiacon), de búcsúnapokon és karácsonkor csak a boldogasszony temploma előtt volt a vásár.

A vásári békességet (marktfried) törni pedig büntetés alatt nem volt szabad.

A földmívelést illetőleg Buda városában akkoron mind a szántóföldek mind a szőlők művelése nagyban üzetett, mint azt a codexben erről több ízben előforduló érintés bizonyítja, a budaiak nem tartoztak sem szántóföldjeik, sem szőlőik termékeiből valakinek kilenczedet adni, de tizedet adni tartoztak a szüretelés alkalmával az egyháznak.

A szőlőművelés különösen biztosítva volt idegen verseny ellen, azért idegen borokat elkobzás büntetése alatt nem volt szabad a városba bevinni, kivéven az országbáróknak (chunigs lantherrn) és a király udvarához tartozóknak, de ezeknek is csak saját hasznukra és nem eladás végett, még az óbudaiaknak azaz pestieknek és az etzelburgereknek (azaz mostani Ó-buda lakóinak) sem volt szabad idegen borokat bevinni, sőt a sz. háromság külvárosában levő keresztesvitézeknek, kik bort mértek, sem volt szabad még tulajdon alattvalóik számára sem idegen bort mérni.

Senkinek sem volt szabad a szőlőjében különös öröket tartani, ne hogy a községi öröknek bér e azáltal csorbát szenvedjen.

A serfőzés is divatban volt, és róla a codexben is érintés történik.

Hogy az élet kényelmeivel és többféle étszerekkel nem voltak tehát ismeretlenek Budának régi lakosai, kitetszik mind a sokféle mesterembernek Budán akkori időbeni létéből, mind a különféle étszerekből, melyeknek árulásáról e codexben érintés történik, különösen a vadárulók a legkülönfélébb vadakkal, melyek tán ma sokkal ritkábban jelennek meg a budai piacon, kereskedtek, a pékek kenyeren és zsemlyén kívül különféle süteményeket készítettek, a kufárok pedig a zöldség és gyümölcs különféle nemeit sőt még aszalt gyümölcsöt is árultak, miből látható, hogy a kertészet és gyümölcsfatermesztés már jó-formán kifejlődött vala.

Hogy ily anyagi jóléttel bíró népszerűség vidámúl is élhetett, kitetszik abból, mert zenészekben sem volt hiány, ugyancsak érintés történik a codexben hegedűsökről, üstdobosokról, púzonozókról, síposokról, czinczogókról, mindezeknek meneti rendje az úr-napi körmeneten meg volt határozva.

Mindezekből kiviláglik, hogy az akkori budaiaknál az anyagi szükségletek fedezéséről jóformán gondoskodva volt, és, hogy az akkori lakosok közt a vagyonosság és jólét el volt terjedve; ennek és a kifejlődött községi életnek kifolyása volt a jótékonyági szellem, melynek nagy mértékbeni uralkodásáról a codex több helyen bizonyosságot tesz, így különösen az egyházi javak, egyházi személyek, az özvegyek, árvák és a szegény emberek a hatóság pártfogása alá helyeztetek, hogy ezek minden erőszak és igazságtalanság ellen biztosítva legyenek.

A jótékonyági szellemmel karöltve járt a vallási szellem is, mely szinte több e codexben foglalt czikkelyből kitűnik; ide tartozik, hogy semmiféle mesterembernek nem volt szabad ünnepnapon nyílt boltban árulni, csak a gyógyszerészeknek volt szabad a vecsernye után a boltjaikat nyitni, egyéb-iránt is ily napokon a szükséges ételeken és italokon kívül semmiféle tárgyat nem volt szabad árulni, és sem a szőlőkben sem a városban semmiféle nyilvános munka meg nem volt engedve, ezen rendszabály áthágói pénzbeli büntetés alá estek szinte nagy ünnepnapon nem volt szabad bort mérni, kivéven az áldásnak a fő templomban tartott nagymisében megadása után.

Hátra van még, hogy az akkori nemzetiségi viszonyokról is említést tegyünk.

Buda városában akkor két nemzetiség lakott, t. i. magyarok és németek, de az utóbbiak a codex létrejötte idejében nagyobb számmal lehettek mint az elsők; kitetszik ez több czikkelyből, mely által alkalmasint ez okért a németeknek több jog tulajdoníttatik, mint a magyar polgároknak.

Ilyenek következök: hogy az adó kivetésénél a tanács-csal együtt működő 24 választott polgár közül két harmadnak németnek kellett lenni, továbbá, hogy a városbírónak, a pénzbírónak, a városi jegyzőnek, valamint a városi pecsét őrzőnek, mindenkor származásuknál fogva németeknek kellett lenniök, a

városi tanácshoz a németek tíz tanácsost, a magyarok kettőt választottak.

Az esküben is, melyet a bíró és a tanácsosok, a jegyző, valamint a külvárosi bírák, a sz. Péternél és a Zeiselpüchelben hivataluk kezdetekor letenni kötelesek voltak, valamint a hivatalról lemondási és köszöneti beszédökben egy év lefolyta után, előbb a németekhez, aztán a magyarokhoz kellett fordulni.

Még a kufároknál is a nemzetiségre volt tekintet, meg volt t. i. határozva, hogy a kufárok minden nemeinél két harmadrész német, egy harmadrész magyar legyen; ezekből, valamint abból is hogy a várban a boldogasszony templomának, mely főtemploma volt a városnak, birtokában a németek voltak, következtetni lehet, hogy a magyarok akkor nevezetes kisebbségben voltak, a német elem még későbbi királyok alatt is túlsúlylal bírt, de a magyar elem mégis gyarapodni kezdett, mi kitetszik onnan, hogy Albert király idejében a bírói tisztség a szabály szerint a magyarok- és németektől már váltva viseltetett, a németeknek törekvése a magyaroknak abbóli megint kizárására zavargásokra adott alkalmat a magyar és német polgárok közt; nagyobb mértékben alkalmasint felkerelkedett a magyar elem Zápolya János király idejében, mint ez kitetszik több városi tanácsosok magyar neveiből, melyeket a történelem nekünk ez időből fentartott, ennek oka pedig lehetett részint, hogy tán Zápolya a magához jobban szító magyar elemnek nagyobb mértékben kedvezett, mint az elébb Budán lakó királyok, részint hogy a mohácsi veszedelem után a Budán lakó német polgárok a török Budához közeledtekor igen elszéledtek, és közölök a veszély elmúlta után kevesen tértek vissza az előttök már nem biztos városba, hanem sokan Pozsonyban, mások másutt maradtak; hihetőleg a törökök idejében is a Budán lakó kevés számú keresztények közt a magyar elem túlsúlylal bírt, és kétséget sem szenved, hogy a német elem csak az elfoglalás után a bevándorló németek és letelepedő katonák által emelkedett megint túlsúlyra.

Mekkora lehetett Budának a népessége azon időben, midőn e codex létre jött, azt bolőle kipuhatolni nem lehet, valamint egyáltalában a városaink népessége számáról régibb időkben semmi bizonyost nem állithatni, mivel a

népességnek összeírása, mely akkor még olyan fontosnak nem tartatott, nem divatozott, és így összeírási adatok régiebb időkből nem léteznek; de hogy Budának népessége nem lehetett oly csekély, nem csak a mindenféle mesteremberek létéből, a kereskedésnek nagy fejlődéséből, hanem a városnak terjedelméből is következtetni lehet; ugyancsak a váron kívül, mely akkor a városnak súlypontja és főrésze volt, s melyben a kifejlett városi élet leginkább pontosúlva volt, többféle külvárosok is említetnek a codexben, melyek tehát akkor már fenállottak, t. i. a Sz. Háromság nevű külváros, hol a mai császár-fürdő körül keresztes-vitézeknek is klastromuk és irtokuk volt, a Cronfeld, Újbecz, Sz. Jakab és Zeiselpüchel nevű külvárosok.

A belvárost tehát a hegyen levő mai vár képezte, és ez már akkor falakkal körül volt véve; ezen városfalakról, és ezeknek, valamint a többnyire rajtok levő tornyoknak, t. i. a szombathkapunál levő toronynak, a zsidótoronynak és a Sz. János-toronynak őrzéséről érintés történik a codexben. Ha ezt, valamint az akkor általánosan divatozó szokást, hogy a városok falakkal körülvették, és hogy a falak és bástyák akkor a városoknak úgymondván *conditio sine qua non*-ját képezték, továbbá, hogy IV. Béláról, ki az országnak a tatárok általi pusztításai után Buda városát nagyobb biztosság végett a várhegyen építette, fel sem lehet tenni, hogy azt falakkal nem kerítette volna be, tekintetbe vesszük, akkor méltán kételkedni lehet, vajjon azon kép, mely a nemzeti muzeumban létezik, és mely Budának XV. században külsőjét ábrázolja, és egy Norimbergában levő könyvből van kivéve, minthogy azon a városfalaknak nincsen nyoma, tökéletes és hű képmása-e az akkori Budának?

És most értékezősemet azon óhajttással fejezem be, vajha sikerüljön nekünk annyi adatokat gyűjteni, hogy Buda városának a törökök alatti időszakából az akkor itt élő keresztényeknek vallási jogi államgazdászati és egyéb élete és viszonyai felett csak oly képet képesek legyünk előállítani, mint e codex segédelmével a XV. század elejéről előállítani képesek voltunk.